

SVEUČILIŠTE U SPLITU

MEDICINSKI FAKULTET

Sonja Radić

**JAVNO-ZDRAVSTVENA PROBLEMATIKA NA STRANICAMA
*ZORE DALMATINSKE***

Diplomski rad

Akadska godina: 2013./2014.

Mentor: Doc. dr. sc. Livia Brisky dr. med.

Split, rujan 2014. godine

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. CILJEVI RADA.....	5
3. MATERIJAL I METODE.....	7
4. REZULTATI.....	9
4. 1. Zarazne bolesti.....	10
4. 2. Kužne epidemije iz dalmatinske povijesti.....	16
4. 3. Mijazmatski koncept bolesti.....	18
4. 4. Upute o očuvanju zdravlja.....	20
4. 5. Mentalni poremećaji i psihopatološki fenomeni.....	27
4. 6. Svrab.....	31
4. 7. Kirurška problematika.....	32
5. RASPRAVA.....	35
6. ZAKLJUČCI.....	43
7. POPIS LITERATURE.....	45
8. SAŽETAK.....	50
9. SUMMARY.....	52
10. ŽIVOTOPIS.....	54

Prezentacija javno-zdravstvene problematike na stranicama dalmatinskih novina prisutna je od samog početka njihova publiciranja na hrvatskom jeziku.

Među najistaknutijim kulturnim događajima tijekom francuske vladavine u Dalmaciji (1805.-1813.) smatra se izdavanje lista *Il Regio Dalmata-Kraglski Dalmatin* u Zadru u vremenskom razdoblju od 1806. do 1810. godine. Bilo je to službeno glasilo koje je obavještavalo o učvršćenju francuske vlasti u ovoj pokrajini i njenom provođenju reformi u području gospodarstva, sudstva, uprave, prosvjete, kulture i zdravstva. Pisano je talijanskim i hrvatskim jezikom te na navedeni način postalo prvi list na hrvatskom jeziku u povijesti hrvatskog novinstva.

Posebno mjesto u ovom glasilu zauzimale su teme iz zdravstvene zaštite dalmatinskog stanovništva i nastojanja francuske vlade u njenom poboljšanju. Zastupljenost hrvatskog jezika omogućila je bolje upoznavanje stanovništva ove pokrajine sa navedenom tematikom jer širi dio populacije nije poznao talijanski jezik.

Primjerice, objavljena je *Naredba o cijepljenju protiv velikih boginja* iz 1807. godine kojom je uvedeno obvezno cijepljenje cjelokupnog dalmatinskog stanovništva, naglašena su imena liječnika koji su se istaknuli u njegovom provođenju te pojedini župnici i kapelani koji su se zalagali za promicanje cijepljenja u ovoj pokrajini. Navedene godine je u cijelosti publicirana i *Odredba o ustanovama javne dobrotvornosti u Dalmaciji* kojom je bilo organizirano poslovanje svih bolnica i nahodišta u ovoj pokrajini te sirotišta i umobolnice u Zadru (1).

Na stranicama lista *Il Regio Dalmata-Kraglski Dalmatin* također su istaknuti začetci medicinske izobrazbe u Dalmaciji (2,3).

U sklopu Kolegija sv. Lazara u Trogiru je 1806. godine otvorena prva medicinska škola na području današnje Hrvatske koja je ukinuta nakon tri godine.

Godine 1806. osnovan je i Licej u Zadru čija je pripadajuća Škola medicine vjerojatno započela sa radom u prosincu 1807. godine.

Licej je 1810. godine pretvoren u Centralne škole u Zadru kojima se priznavao rang fakulteta i imale su pravo podijele akademskih diploma. Međutim, tadašnje vlasti su već slijedeće 1811. godine ukinule ovu ustanovu (4).

Nakon kratkotrajne francuske vladavine, Dalmacija je 1813. godine potpala pod austrijsku upravu. Nova vlast namjerno je nametala talijanski jezik u cilju lakšeg držanja stanovništva ove pokrajine u podređenom položaju (5).

U cilju prosvjećivanja šireg dijela populacije na dalmatinskom području, započele su 1842. godine pripreme za publiciranje glasila *Zora dalmatinska* u Zadru na hrvatskom jeziku.

Izdavači braća Petar i Napoleon Battara su 10. kolovoza navedene godine podnijeli dalmatinskom Namjesništvu zamolbu za izdavanje ovog časopisa. Nakon ponovnog zahtjeva koji je upućen u svibnju 1843. godine, austrijska cenzura je odobrila tiskanje ovoga lista čiji je prvi broj izašao 1. siječnja 1844. godine (6).

Zora dalmatinska je bila prvi preporodni list u Dalmaciji i prvi književni list koji je izlazio izvan Zagreba (7).

Od 1848. godine postao je politički časopis u kojem se sve veća pažnja pridavala potrebi sjedinjenja Dalmacije sa Hrvatskom, čuvanja i razvijanja hrvatskog jezika te njegovog uvođenja u škole i sve javne ustanove.

Posljednji broj ovog glasila objavljen je 25. lipnja 1849. godine (8).

Prvi urednik *Zore dalmatinske* bio je Ante Kuzmanić (6). Rodio se 12. lipnja 1807. godine u splitskom predgrađu Lučac (9). Premda je studirao medicinske nauke u Beču, nije ih dovršio (5) već se kao magistar vidarstva i primaljstva (9,10) vratio 1831. godine u Dalmaciju. Do 1834. godine radio je kao kotarski kirurg u Imotskom i Opuzenu, a od tada je slijedećih dvadeset godina bio profesor katedre teoretskog i praktičnog primaljstva u Primaljskoj školi u Zadru koja je osnovana 1820. godine (10).

Zajedno sa braćom Battara je dana 6. studenoga 1843. godine, uoči izlaska prvog broja *Zore dalmatinske*, objavio oglas pod nazivom *Poziv svim ljubiteljima krasnoga i sladkoga hervatskoga jezika, narodnoga nauka i napridka* koji je bio upućen budućim pretplatnicima i suradnicima ovoga časopisa. U njemu je naglašen prosvjetiteljski karakter *Zore dalmatinske* (6) na slijedeći način: *Cista nas svrha sad nije da se odma na visoko penjemo, i pišemo samo za mudre naše ljude koji su knjigu izučili; nego da radimo kako bi smo materinski jezik pokazali u pravoj svojoj odichi i cistochi, kako su nam ga starenici naši ostavili, a da kite i rese brez razloga i brez potrebe njemu neprisijemo, ako hechemo da naravna njegova krozata siva, i da nas najlakše moxe razumiti: staro i mlado, malo i veliko* (8).

U prvoj godini izlaženja *Zora dalmatinska* je imala ukupno 746 pretplatnika od kojih je u Zadru bilo 168, Splitu 35, Zagrebu 21, Rijeci 19, Karlovcu 18, Šibeniku i Dubrovniku po 13, Makarskoj 9, Varaždinu 7, dok su ostali pretplatnici bili iz brojnih hrvatskih mjesta. Ovaj časopis je imao pretplatnike i u svim većim srednjoeuropskim gradovima kao što su primjerice bili Beč, Budimpešta, Prag, Trst, Milano, Torino i Ljubljana.

U *Zori dalmatinskoj* tiskani su književni radovi pisaca iz svih hrvatskih krajeva što je pripomoglo integracijskim procesima stvaranja nacionalnog, političkog i kulturnog jedinstva hrvatskog naroda. Osobito se isticao rad velikog preporodnog pjesnika Petra Preradovića koji je u ovom časopisu objavio svojih četrdesetak pjesama počevši sa prvim brojem lista u kojem

je tiskana njegova budnica *Zora puca, bit će dana!* Ovo glasilo je također zauzimalo i važno mjesto u povijesti hrvatskog prevoditeljstva jer su u njemu publicirani prvi hrvatski prepjevi književnih velikana (6).

Na stranicama navedenoga lista tiskani su prilozi iz povijesti i arheologije (11), članci o tradicijskom životu i narodnim običajima (12) kao i nastojanja unapređenja zapuštenog poljodjelstva i stočarstva u Dalmaciji (13).

Značajno mjesto u *Zori dalmatinskoj* posvećeno je javno-zdravstvenoj problematici (10,14).

Ciljevi rada su:

1. na temelju članaka iz časopisa *Zora dalmatinska* prezentirati opise pojedinih zaraznih bolesti;
2. prikazati kužne epidemije iz dalmatinske povijesti;
3. posebnu pozornost usmjeriti na onodobni mijazmatski koncept bolesti;
4. iznijeti upute o očuvanju zdravlja;
5. naglasiti važnost članaka o mentalnim poremećajima i psihopatološkim fenomenima;
6. predstaviti svrab kao kožnu bolest;
7. identificirati kiruršku problematiku na stranicama *Zore dalmatinske*.

Tijekom izrade diplomskog rada analizirala se građa pohranjena u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu, Središnjoj medicinskoj knjižnici Sveučilišta u Splitu Medicinskog fakulteta te u Gradskoj knjižnici Marka Marulića u Splitu.

Izvorni članci iz časopisa *Zora dalmatinska*, koji se izdavao od 1844. do 1849. godine u Zadru, poslužili su za identifikaciju i prezentaciju onodobne javno-zdravstvene problematike i zdravstvenog prosvjećivanja dalmatinskog stanovništva.

U diplomskom radu primijenile su se historiografske, eksplorativne, deskriptivne i analitičke metode rada.

4.1. Zarazne bolesti

Dana 29. siječnja 1844. godine u *Zori dalmatinskoj* objavljen je članak *Uprave sverhu pastirskoga likarstva. (Naslidovanje)*, u kojem su pod podnaslovom *Bolesti, koje se fataju po opchenju* bile opisane *patule*, odnosno velike boginje.

Zbog mogućnosti da se među seoskim stanovništvom *ukaxe patula naravska*, svećenik je trebao biti upoznat s ovom bolešću i postupkom u slučaju zaraze. Vlast je nastojala cijepljenjem iskorijeniti velike boginje, pa se od župnika tražilo da po pojavi bolesti odmah obavijeste najbližu građansku vlast i pobrinu se da sva djeca budu cijepljena kada dođe *rukoličnik za naverchatu patule*.

Simptomi i klinički tijek velikih boginja bili su opisani na sljedeći način: *Najpervo kip, kojega che naskočiti naravske patule, chuti se erdjavo; zatim doide mu ognjica, koja napriduje tri dneva. Trechi dan ukaxu se patule najpervo u obrazu, pak se pruxe po svemu xivotu. Iz početka vidu se niki malašni prišchi, koji u sridi imadu jedan bili versich, koji svetoveche reste. U tri dni vrimenta patule izmetnu, i za tim dospije ognjica. Okolo sedmoga dneva patula napinje se sve to veche, i počme se gnjojiti. Kad sva ognjoji tada je zagorila: tri se dneva hoche i za ovo sazorenje.*

Ako je patula bila *xestoka*, dolazilo je do povratka vrućice te oticanja obraza i ruku. Zatim bi se patule sasušile i pomodriale. Nastale bi kraste koje su otpadale nakon nekoliko dana, a na mjestu na kojem se bila nalazila patula neko je vrijeme ostajao crveni biljeg, ponekad i trajni ožiljak. Ovakav tijek bolesti je bio nazvan *patulam dobre verste*.

Patule su često izazivale velik pomor stanovništva. Vrućica je bila istaknuta kao glavna odrednica trajanja i težine bolesti: *Što je snaxnija ognjica, to mučnije patule izmetnu; a što mučnije izmetnu, to je dugljiija bolest, a vecha jezivost.*

Oboljeli je morao biti kod kuće u krevetu, na srednjoj temperaturi i lagano pokriven. Prostoriju u kojoj je boravio trebalo je povremeno provjetravati, pazeći pritom da se bolesnik ne hladi. Bilo je savjetovano da ne jede meso, da često pije mlaki čaj te izbjegava vruća pića. Nije smio češati patule, a djeci su se zbog toga mogle omotati ili svezati ruke. Obraz i oči su se trebali često prati hladnom vodom, a ako su patule zaslijepile oči, bilo je preporučeno da ih se preko dana pere mlakim mlijekom.

Liječnička je skrb bila potrebna u slučaju patula koje *ukaxu zlu narav*.

Kontakt s bolesnikom i njegovim stvarima morali su izbjegavati svi koji nisu bili cijepljeni ili sami preboljeli velike boginje. Po završetku bolesti je bilo potrebno očistiti bolesnikovu sobu te oprati posteljinu i svu njegovu odjeću.

Pod podnaslovom *Sverhu Ospicah* bio je opisan klinički tijek ospica. Bilo je navedeno kako ova bolest počimlje s nikim kašljem, zlovoljstvom, i podimanjem na bljuvanje. Za tim doide ognjica, suvi kašalj sve to veče uxesti se, oči potavnu i suzu. Trećeg ili četvrtog dana pojavljivali su se na obrazu i tijelu crveni biljezi koji su napredovali tri dana, te bi zatim poblijedili i nestali, a s njima i kašalj te žarenje očiju. Ako je bolest bila lakšeg tijeka, tada je prestajala i vrućica. Oko sedam do devet dana koža se ljuštila te je nakon nekoliko dana bolest završavala.

Ospice koje su bile udružene s *ognjicom zle versti* imale su veliku smrtnost.

Bolesniku je bilo savjetovano da boravi u toploj, ne pretjerano osvijetljenoj sobi i čuva se hladnoće i *slobodnoga ajera*. Najbolje piće za *pomochi izmetnuche ospicah* bio je mlaki čaj od abdovine ili cvijeća bazge. Za suhi kašalj bilo je preporučeno da pije vodu od kuhane zobi, a izbjegava vruće vino (15).

I u članku *Uprave pastirskoga likarstva. (Konac.)*, objavljenom 26. veljače 1844. godine, bila je obrađena problematika zaraznih bolesti.

Klinički tijek šarlaha ili skarlatine je bio opisan u odjeljku *Sverhu ognjice skarlatine* na sljedeći način: *Najpervo doide ognjica, i bolest gerla. Nakon trechega dneva počimlju se ukazivati cerljene biliške nejednake veličine, i uzmnaxa se bolest gerla. Okolo sedmoga do devetoga dneva opada koxa na velike komade.* Ljuštenje kože je trajalo nekoliko dana i s njegovim se završetkom povlačila i bolest grla.

Oboljeli je trebao izbjegavati hladan zrak, a bolnost grla liječiti ispiranjem priprankom od vode cvijeća bazge, meda i kvasine. Bolest se mogla zakomplicirati prelaskom u *ognjicu xilah*.

Od skarlatine se, kao i od velikih boginja i ospica, moglo oboljeti samo jednom.

Dizenterija je bila opisana u odjeljku *Sverhu serdobolje, oliti grixe*. Ova se bolest obično javljala tijekom vrućih mjeseci. Kao glavni uzroci bili su navedeni *nazeba, koja se dogodi kad čovik u vruchini pije štogod studena, ili kada u samoj košulji počine na vlaxnoj zemlji, ili studenoj stini, najskoli ako je potan* te konzumacija nezrelog voća.

Odmah po pojavi bolesti se moralo bolesnika smjestiti u krevet i pokriti. Trebao je obilno piti čaj od cvijeća bazge kako bi potakao znojenje, trbuh mazati čistim uljem te na sebe priviti raskuhanu zob, bijeli kruh skuhan u mlijeku ili zagrijane obloge u koje su bile umotane suhe mekinje.

Zarazna bolest koja je uzrokovala veliki pomor bila je opisana pod *Sverhu debele, ili xestoke ognjice*. Pojavljivala se kod dugotrajnih vrućina ili vlažnog vremena, života u zraku zagađenom blatom i vodama stajačicama te pri nedostatnoj prehrani i gladi.

Kao simptomi ove bolesti bili su nabrojani jako slabljenje i iznemoglost na samom početku bolesti, zlovoljnost, slabljenje vida i sluha, nagle promjene pulsa, otežano disanje i drhtavica. Naznačene su bile i promjene mentalnog stanja bolesnika: *digod za ništo nemari, i lexi kako dervo, digod strahovito izaide vanka svisti*.

Bolest je brzo napredovala, pa je oboljeli često umirao između trećeg i četvrtog dana (16).

Dana 29. lipnja 1846. godine u kategoriji *Lčkarstvo* objavljen je članak *Iznašastje jednoga prikoizverstna lčka za ozdraviti od ugriza paščetjega bisa (Idrofobia)*, autora potpisanog kao Verdoliak Imoćanin.

Naziv *idrofobia* je bio obrazložen kao veliki strah ili zaziranje od vode i drugih tekućina oboljele životinje ili čovjeka, do te mjere da ne može piti, što je bio znak da se bližila smrt. Bili su navedeni i drugi znakovi bolesti poput pojave pjene na ustima, bolnog gutanja i agresivnog ponašanja.

Sami kontakt sa slinom zaraženog psa ili druge životinje je bio dovoljan da se bjesnoća prenese na čovjeka, bez ugriza ili rane.

Sastav i način na koji se pripravljaio lijek kojeg je otkrio Benjamin Kowatk iz Transilvanije, *po dokazanju i pridatju svojih starih, koji su ga donili iz Tatarske*, bio je opisan na sljedeći način: *šest dramah ašklepiada (Asclepias Vincatoxicum poznat je lčkoprodavaocem); dvi drame koreh od oskorošeh (Crataegna terminalis) od grančicah što se može mladovitii; i devet česančicah luka brezkožna; sve ovo metne se zajedno u jedan sud od tri litre vrėdnosti, i tako napuni se vodeh, ostavivši ga tako za dvanaest dobi (urih) u počitku, za tim se oblipi zaklop što pokriva rećeni sud; postavivši ga na jednu ploću, na vatru, i potla nego je uzavriilo, pusti se na žeravu ne posve žestoku, pazeći da nebi poskoćio poklop, i da nebi slėdilo vriti u loncu*.

Ovaj je lijek uzrokovao osjećaj slabosti, a u djece često i povraćanje.

Istaknuta je bila važnost prevencije bjesnoće, u prvom redu izbjegavanjem ugriza psa, posebno u proljeće i tijekom ljetnih mjeseci kada su psi trebali nositi *naćunjknicu opletenu od kožeh, gvozdja ili od česa drugoga* kako je naredbom vlasti bilo preporučeno. Broj nesretnih slučajeva se mogao smanjiti boljim provođenjem ove odredbe, uz uvođenje globe za neodgovorne vlasnike (17).

U rubrici *Domache likarstvo*, dana 22. ožujka 1847. godine, objavljen je opširan članak Ante Kuzmanića naslovljen *Pasja bisnocha*.

Navedeni se autor osvrnuo na pojedine nazive ove bolesti, zaključivši da je grčki naziv *Hydrophobia* pogrešan jer se strah od vode nije javljao kod zaraženog psa, već samo kod

čovjeka, a i tada samo kod nekih oboljelih. U prošlosti su bili korišteni nazivi *Ygrophobia*, strah od tekućina, te *Phobodipson*, strah i nemogućnost oboljelog da pije iako ga je mučila jaka žeđ, a Celio Aurelian je zapisao *da se to u staro vrime Aerophobia, i Pantephobia zvalo, t .j. plafnja sa aera, i plafnja sa svačesa, to što takovog bonika uvati strah i klapnja ištom ga hladni vitar zapune, a druga o svašta uspregne, i na nikoga xiva nepušta se.*

Pozivajući se na autoritete od antike do istaknutih liječnika 19. stoljeća, autor ovog članka je izložio dotadašnja mišljenja o pojavi i prijenosu bjesnoće među različitim životinjskim vrstama te mogućnosti da zarazu prenesu na čovjeka. Navedeni su brojni eksperimenti stranih suvremenika na tu temu, u kojima nije sa sigurnošću bilo utvrđeno mogli li uz pse, vukove i mačke i biljojedi i perad biti prijenosnici ove bolesti. Posebno je bilo izdvojeno pitanje prijenosa bolesti s čovjeka na životinju ili na drugu osobu, ali su rezultati i ovih eksperimenata i pojedinih zapisa bili kontradiktorni.

Opisani su bili znakovi bolesti koji su se javljali kod zaraženog psa. Ponovno je bilo naglašeno *da bisni pas od vode nebixi i neplafi se, i zato njegovom bisnilu po nikako nepristoji se ona ozgo napomenuta pridička hydrophobia.* Zbog izostanka ovog simptoma su mnogi ljudi zabunom mislili da je pas zdrav ili obolio od neke druge bolesti. Ni naziv *bisnocha* nije bio posve točan, budući da je bilo zabilježeno da neki zaraženi psi nisu bili agresivni.

U tipičnim slučajevima pas je na početku bolesti postajao ćudljiv i zlovoljan, režao, držao spušten rep i uši, lizao hladne predmete, zaklanjao se u hlad ili skakao u vodu kako bi se rashladio. Oči bi mu se pomutile i nije jeo, ali nije napadao i grizao bez podražaja. Ovakav početak bolesti se nazivao *mukla bisnocha.*

Tijekom idućeg stadija je postajao agresivan i više nije prepoznavao svog gospodara. Na nosu i ustima bi mu se pojavila pjena, oko očiju je imao otok te mu je slabio sluh. Nije spavao, a pri trku je često posrtao. Naposljetku je ugibao od malaksalosti.

Bila su navedena mišljenja brojnih liječnika o uzrocima pojave bjesnoće te je bilo ukazano na oprečnost njihovih tvrdnji. Neki su kao moguće čimbenike isticali veliku vrućinu ili hladnoću, zagađenu hranu, žeđ i crve, dok su drugi opovrgavali te tvrdnje na temelju svojih opažanja i provedenih eksperimenata.

Zamijećeno je da se u nekim krajevima svijeta bjesnoća rijetko javljala ili nije uopće bila zabilježena, što je autor potkrijepio svjedočanstvima pojedinih liječnika (18). Glavni kirurg Napoleonove armije, Dominique Jean Larrey (1766.-1842.) (19), zapisao je da u Egiptu nije bilo bjesnoće unatoč velikom broju pasa koji su slobodno živjeli po ulicama.

Sa sigurnošću je bilo zaključeno da je bjesnoća zarazna bolest koja se prenosila kroz slinu zaražene životinje, najčešće ugrizom, ali i kroz već postojeća oštećenja kože: *Zametnulo se to kakomudrago, istina je cila, kod svijuh narodah ovoga svita poznata, da je pasja bisnocha bolest kuxna, prilipčiva, jerbo ima primirah na stotine, da je čovik kroz ujidenje bisnoga psa, i vuka onu bolest dobio, i od nje skončao se. Svi mudraci jednoglasno viruju, da otrov stoji u balama iliti u slini bisnoga psa, koja smert zadati moxe, to da je kroz ujidenje navernuta, tot da pane na kakvu ranu, ili onde gdi je i najmanje koxa omakla se, ili ogulila.*

Opaženo je da bolest nije nastupala odmah. Od 130 bolesnika samo je jedan bio obolio prije 11. dana nakon ugriza. Izračunato je da je najveća učestalost pojave bolesti bila između 30. i 40. dana nakon događaja, a potom znatno rjeđe, u nekim slučajevima nakon više mjeseci pa čak i godina.

Postojalo je neslaganje oko mogućnosti prijenosa bolesti konzumacijom mesa zaraženih životinja, ali je ipak bilo preporučeno da se izbjegava takvo meso, kao i mlijeko zaraženih krava i ovaca.

U slučaju ugriza bijesnog psa ili duge životinje odmah je trebalo pozvati liječnika, a u međuvremenu svojim urinom isprati ranu ili je posuti zemljom, blatom, duhanom ili pijeskom. Ako je bio na putu ili daleko od doma, bolesnika je do kuće trebalo odnijeti ili je morao hodati polagano kako se ne bi zagrijao, oznojio i posustao. Po dolasku kući, rana se ispirala slanom vodom dok ne bi prestala krvariti te se potom previjala melemom od luka i soli da se tako *dobro izjida, i izčisti*, a bilo je poželjno i da se zagnoji. Bolesnik nije smio piti rakije i vina, već samo malo kvasine ili kiselog mlijeka, a meso mu je bilo u potpunosti zabranjeno (18).

Dana 4. lipnja 1849. godine objavljen je kratki naputak *Način za poznati jeli pas koi je ujio bio mamen* u kojem je bila opisana metoda pomoću koje se moglo utvrditi je li ubijeni pas koji je ugrizao ljude i druge životinje bio bijesan. Komad kuhanog mesa je trebalo utrljati o grlo, zube i desni ubijenog psa te ga takvog ponuditi drugom psu. Ako ga ovaj pas ne bi pojeo, bio je to siguran znak da je ubijeni pas bio zaražen bjesnoćom (20).

Ante Kuzmanić je u *Zori dalmatinskoj* 29. studenog 1847. godine objavio opsežan članak pod nazivom *Groznica*. Od ove je bolesti mnogo ljudi u Dalmaciji obolijevalo svake godine, najčešće kada je padala kiša nakon ljetnih vrućina i suše.

Kao karakteristični trijas simptoma groznice bili su navedeni *studen, vruchina (oganj), i pot (znoj)*. Ponekad je ovu groznicu bilo teško razlikovati od sličnih bolesti, poput one koja se nazivala *varalica, laxica, zalica (po taljanski: febbre larvata, perniciosa)*, a mogla se

prezentirati zimicom, vrućicom, znojenjem, grčevima, bolom u trbuhu i crijevima, povraćanjem i zuboboljom.

S obzirom na vremenski razmak između pojave simptoma, navedene su bile *groznica svakdanja* (taljanski: *febbre intermittente quotidiana*), *groznica trodanja* (*terzana*), *groznica četrodanja* (*quartana*), *groznica petodanja* (*quintana*) i *groznica festodanja*, s napomenom da su neke od njih mogle biti dvostruke, kao *svakdanja dvostruka*, *trodanja dvostruka*, i *četrodanja dvostruka* groznica.

Bila je prezentirana klinička slika dvaju stadija navedene bolesti. Prvi stadij je bio opisan na sljedeći način: *glava ga zaboli, snaga mu malaksa, nerači mu se, neori, tupo boli ga po nogama i rukama, često ziva, koči se, lice mu prismagne, poblidi, privataju ga jexurine, izebu mu ufi i nos, ispod očiju pomodri*. Potom je bolesnika obuzimala studen koja je trajala nekoliko sati, a bila je praćena drhtanjem, osjećajem žeđi, suhim kašljem, mučninom i povraćanjem.

U drugom se stadiju pojavljivala toplina koja je u početku bila ugodna bolesniku. Disao je lakše i dublje, povlačilo se bljedilo kože te popuštala ukočenost tijela i tresavica. Daljnjim porastom temperature osjećaj topline je postajao neugodan i uzrokovao znojenje, najprije po obrazima, prsima i trbuhu, a zatim po ostatku tijela. Bolesniku se vraćala snaga te je nakon prolaska groznice bio *zdrav kolik da mu nije ništa bilo*.

Opisani se tijekom napadaja ponavlja nekoliko puta. Ponekad je bolest nakon tri, pet ili sedam napadaja mogla u potpunosti proći bez ikakvog lijeka, ali je najčešće dugo mučila i posve savladala bolesnika ako se nije liječio.

Tijekom stadija zimice i znojenja oboljelog je trebalo dobro pokriti i ugrijati te mu dati da pije vruća pića poput vode od metvice, ljubice ili cvijeća lipe. Ako je osjećao bol u prsima ili želucu, bila mu je preporučena voda od ječma ili skuhanog bijelog sljeza. U stadiju vrućice trebao je skinuti sa sebe suvišne pokrivače i piti hladnu vodu.

Po završetku napadaja je morao uzeti primjerene lijekove, ali se i kloniti uzročnika groznice. Bilo mu je savjetovano bavljenje ugodnim i laganim poslom, šetanje, jahanje, povratak kući prije mraka te primjereno odijevanje. Pogrešno je bilo pretjerano jesti i piti, ležati i spavati na polju vlažnom od rose, putovati po kiši i naporno raditi.

Najdjelotvorniji lijek protiv groznice je bio kinin koji se prodavao u ljekarnama, ali je bio skup pa ga dio seoskog stanovništva nije mogao priuštiti.

Kao jeftiniji, ali djelotvoran lijek protiv groznice bilo je navedeno lišće i smola masline, prema knjizi koju je šibenski liječnik Vice Giadorou (1797.-1874.) objavio 1831. godine u Milanu.

Izneseno je bilo i mišljenje splitskog liječnika Frane Lanza (1808.-1892.) koji je u svojoj knjizi, objavljenoj 1842. godine u Bologni, opisao bolesti *koje se od one Neretvanske tonje (miasma) zamechu* te u svrhu prevencije groznice savjetovao poseban režim prehrane stanovnicima ovih močvarnih područja. Smatrao je kako im je krv već *od erdjavoga aera pokvarena*, pa su trebali rijetko jesti masno, slano i pečeno meso, *ribe blatne* i divljač. Zdravije je bilo da jedu meso domaćih životinja sa zeljem, skuhanim voćem, osobito s maslačkom te sa šljivama, za ručkom piju razvodnjeno vino, a preko dana pića koja rashlađuju, poput limunade ili hladne vode s malo kvasine. U proljeće i jesen su trebali piti vodu od skuhanog kostriša.

Postojale su mnoge trave koje su se prokuhavale te se njihovom vodom mogla liječiti groznica. Kao primjer su bile nabrojane: *pelin (absinthium)*, *ivica (teucrium chamaepithys)*, *dubčac (teucrium chamaedrys)*, *Vladislavka (gentiana)*, *kitica (centaurium)*.

Savjeti navedeni u ovome članku su bili namijenjeni seljacima koji nisu imali pristup pravoj liječničkoj skrbi. U slučaju uznapredovale bolesti s povećanjem jetre, slezene, trbuha i pluća te pojavom žutice, bili su potrebni snažniji lijekovi koje je mogao primijeniti samo liječnik. Kod upale se vadila krv iz ruke jedan ili više puta, na bolesno su se mjesto postavljale pijavice i davao se emetik.

Bilo je upozoreno da se ne pozivaju razni nadriliječnici koji su bolesniku činili više štete nego koristi: *Za to, ako se groznica zastarči, oxesti, dalak, ili podrest obreste, debela nemoch načini se; ispod vitkih rebarah, ili gdigod zapači, triba svakako po likara poslati, i na njega puštati se, a ne na bake, i na čarovnike, koji su više na štetu nego na korist bolelih.*

Na kraju su bili predstavljeni neki tradicionalni pučki običaji za liječenje groznice koji su mogli dodatno pogoršati stanje bolesnika (21).

4.2. Kužne epidemije iz dalmatinske povijesti

Dana 8. siječnja 1844. godine u *Zori dalmatinskoj* objavljen je članak pod imenom *Splitska kuga godine 1348*. Ovaj je opis navedene epidemije bio prijevod latinskog zapisa iz 15. stoljeća plemića iz obitelji a Cutheis. Kugu su genovski trgovci s istoka donijeli u Italiju, odakle se proširila u Dalmaciju, najprije među seoskim stanovništvom, a zatim među gospodom i velikašima.

U članku je bio nabrojen niz predznaka koji su prethodili pojavi bolesti, uključujući pomrčinu Sunca i Mjeseca, pojavu zvijezde repatice na zapadu, razorne potrese i druge

prirodne katastrofe poput snažnih vjetrova i velikih valova u istočnim zemljama. Zrak je u ovo vrijeme bio *pokvaren, tminav i maglovit*.

Gladni vukovi su noću kružili oko gradskih zidina, upadali u seoske kuće i majkama otimali djecu iz naručja, u čoporu napadali naoružane ljude te otkopavali i jeli mrtvace iz grobova. U kućama i crkvama se bilo nakotilo mnogo šišmiša. Noću se čula buka i glasanje kukavica i sova, grad su danju nadlijetali brojni gavrani, jastrebovi i orlovi, a druge divlje ptice i životinje su dolazile iz šume. Ljudima su se danju i noću priviđale i plašile ih različite utvare, tako da su *od velike strahote poludili, zanimili, i serdjali mlogi*.

Od kuge su prvo smrtno oboljele životinje: *Ova xestoka kuga najprvo se smrtno u xivotinu uvlačila; ošugali su se i ogubali konji, volovi, ovce, koze; s povora i s plechah dlaka im je opadala, vertoglavali su, oslabili, pa nakon malo danah lipsali*.

Bolest se potom proširila među stanovništvom i bez razlike ubijala muškarce i žene, starce i djecu. Kada bi bolesnike zahvatila vrućica te im se *koja xlixda napela*, ispovijedali su se i razdjeljivali imanje pa umirali za tri do četiri dana. Ovaj brzi pomor velikog broja ljudi izazivao je očaj u preživjelih koji nisu znali da li da ostanu zakopati svoje mrtve ili da bježe iz grada. Nesahranjena tijela preminulih su ostala po mnogim crkvama i kućama jer nije bio preostao nitko da ih ukopa.

Zapisano je da su od ove kuge umrli mnogi splitski građani i plemići, a među njima i nadbiskup Dominik Lukarich (22).

Opis još jedne epidemije kuge, autora Ante Kuzmanića, objavljen je 8. veljače 1847. godine kao *Narodna povistnica* pod nazivom *Glad i kuga u Dalmaciji, a osobito u gradu Šibeniku 1649 godine*.

Na početku članka su opisani događaji koji su 1649. godine, *koja je tako nerodna i gladna bila*, doveli do obračuna između dalmatinskih stanovnika i Turaka. Zbog opće nestašice hrane cijena se jedne mjerice pšenice bila popela na čak 20 srebrnih dukata. U takvim su uvjetima lopovi i razbojnici provaljivali u kuće i krali pokućstvo, zlato, srebro i druge dragocjenosti, dok su drugi prisvajali tuđi novac tvrdeći da im ga je općina dodijelila.

Jedan je pljačkaški pohod šibenskih težaka u susjednom Osmanskom Carstvu doveo do sukoba sa šest tisuća naoružanih Turaka koji su ubili mnogo navedenih pljačkaša i oteli velik broj stoke. Potom je grad Šibenik pogodila kuga koja se proširila plijenom donesenim iz Turske, gdje je ova bolest u tadašnje vrijeme bila najučestalija.

Prvi je obolio jedan starac, kopač iz predgrađa. Liječnici su rekli da nije umro od kuge, ali je među građanima vladao strah od ove bolesti, pa je preminuli bio pokopan bez sprovoda. Sutradan su od kuge oboljeli u gradskim kućama u kojima se bila nalazila turska roba. Kako

je povodom proslave blagdana Duhova u gradu bilo mnoštvo ljudi, epidemija se brzo proširila među stanovništvom.

Neobrazovani puk je vjerovao da je uzrok širenja kuge bio preminuli starac koji se povukodlačio, noću izlazio iz groba i davio ljude. U namjeri da ga probodu kolcem, preko tisuću ljudi se bilo okupilo u crkvi Svetog Trojstva i raskopalo njegov grob, ali je tijelo koje su pronašli bilo u stanju raspadanja.

U četiri mjeseca koliko je trajala epidemija umrlo je 12.000 građana Šibenika te vojnika i došljaka, a preživjelo je tek 1.500 ljudi.

Nastao je problem u organizaciji pokapanja umrlih, budući da su i sami pogrebnici bili oboljeli od kuge. Kako više nije imao tko mrtvace pokopati, leševi su ostali po kućama i ulicama. Iz tijela se širio truležni smrad koji je trovao grad, pa su na dva mjesta pokraj mora navedeni leševi bili nagomilani i spaljeni, ali je u tom procesu vatra zahvatila i nekoliko obližnjih kuća.

Ova se epidemija kuge bila proširila i po obližnjim selima i drugim dijelovima Dalmacije. Zahvatila je i Zadar i Split, ali je tu bila brzo zaustavljena, *fto su se na vrime onudašnji pribivaoci znali od nje odkloniti, i čuvati* (23).

4.3. Mijazmatski koncept bolesti

Uloga koju je zrak imao nad zdravljem bila je istaknuta u članku *Uprave sverhu pastirskoga likarstva*, objavljenom 8. siječnja 1844. godine. Za čist i hladan zrak bilo je rečeno da tijelu daje živost i krepost, a *ajer nečist i štetan, zlodišuchi jest i posve škodljiv*. Zbog toga je život u ruralnim, suhim i visokim područjima bio zdraviji nego u gradovima te dolinama i močvarnim predjelima.

Čovjek je svaki dan trebao biti na hladnome zraku, a kuća u kojoj je boravio se morala održavati suhom te provjetravati najmanje dva puta na dan kako bi se izmijenio zrak (24).

Redovito provjetranje prostorija bilo je važno u slučaju oboljenja od zaraznih bolesti, kao terapija bolesniku, ali i zaštita onih koji su bili s njim u doticaju (15,16).

Ako je bio u bliskom kontaktu s bolesnikom, svećeniku je u članku *Uprave pastirskoga likarstva*. (Konac.) bilo savjetovano da zagriže komadić mire ili korijena trave kravojac, ili da pod nosom i pred ustima drži jednu spužvu natopljenu žestokom kvasinom kako bi se zaštitio od daha oboljelog (16).

Koliki se utjecaj pripisivao štetnim isparavanjima pokazuje članak Ante Kuzmanića o higijenski prihvatljivijem načinu pokapanja mrtvaca, naslovljen *Poradi općinskoga zdravlja*

bolje je mrtvace u groblje zakopavati, nego u Cerkvu, koji je objavljen u *Zori dalmatinskoj* 2. studenog 1846. godine.

Bilo je objašnjeno kako se raspadanjem mrtvog tijela stvarala *kužna oduha* koja je mogla trenutno ubiti čovjeka koji bi se spustio u grob. Prenesena je pripovijest liječnika Bernardina Ramazzinija (1633.-1714.) o pljačkašu koji se na mjestu srušio mrtav od mrtvačke zaduhe kada je otvorio grob nedavno preminulog plemića.

Ova se zaduha mogla osjetiti u crkvama kada se u njima zakapalo mrtvace te se od nje ljudima činilo da miriše tamjan. Običaj sahranjivanja unutar crkve je u početcima kršćanstva bio rezerviran samo za tijela svetaca mučenika, dok su se ostali pokapali u groblje oko crkve.

Zbog navedenog nezdravog isparavanja groblje je trebalo biti udaljeno od sela i gradova: *premda su grobovi zemljom dosta priterpani, ali opet svedjer smrad iz njih odušiva, i zdravlju škodi. Taj se smrad iz groblja poput plamena diže, koji se obnoć kadkad vidi, i samogred zove se* (25).

U opisu epidemije kuge koja je usmrtila brojne stanovnike Šibenika 1649. godine bilo je napomenuto da su leševi umrlih morali biti spaljeni jer je iz njih izlazila *smradufchina i kuxna paretina* koja je trovala grad (23).

Loš zrak koji kvari krv je bio naveden kao uzrok groznice u neretvanskom području (21).

Pišući o ljekovitim svojstvima luka u članku objavljenom 14. prosinca 1846. godine, autor Ante Kuzmanić je posebno naglasio njegovu sposobnost pročišćavanja: *U bari, i u blatu zdrak (aer) bude zatvoren, vlažan, pokvaren, smerdljiv, i s toga lako čovik groznicu dobije. Ljudi, koji pri tom smradu, kao što je osobito u Neretvi, žive, dobro bi bilo da kadgod po dva, po tri češnja luka pojidu, budući on razbija i priko znoja na polje nezdravu paru goni, koju čovik u se vuče* (26).

Slična svojstva pročišćavanja su bila pripisana i dvjema drugim biljkama koje su bile obrađene u rubrici *Travoznanje*.

Za travu štavelj (*Rumex pulcher*) je u članku objavljenom 10. svibnja 1847. godine Ante Kuzmanić ustvrdio da je bila dobra i zdrava kao blitva te da uz to još *kerv od ljutine, i smradufchine čisti* kada se jela u proljeće (27).

Biljka tetivika (*Smilax aspera*) je bila česta u Dalmaciji te Italiji, Španjolskoj, Francuskoj i ostalim južnim europskim državama. U članku objavljenom 30. kolovoza 1847. godine bilo je navedeno da je ova vrsta imala jednaka svojstva kao južnoamerička *smilax sarsaparilla* koja je poticala znojenje te se smatralo da *kroz to onu otrov na polje izgoni*.

Stučeni korijen tetivike se kuhao u vodi koja se u proljeće ujutro pila natašte više dana. Ova je voda bila dobar lijek koji *kerv çisti od ljutine, od vrida, i od druge smradufchine* (28).

4.4. Upute o očuvanju zdravlja

Naputci kojima je svećenik mogao pridonijeti tjelesnom zdravlju puka su bili izneseni u članku *Uprave sverhu pastirskoga likarstva*. Ove su upute bile najpotrebnije svećenicima u selima u kojima nije bilo liječnika.

U odjeljku *Uprave likarstva u vrime zdravlja* bila je naglašena važnost individualne odgovornosti u očuvanju zdravlja: *Tko uxiva zdravlje duxan je pomljiti daga neizgubi*. Glavni preduvjeti za održanje zdravlja su bili red i trijeznost u svim duhovnim i tjelesnim poslovima te jelu i piću.

Stanje tijela je mnogo ovisilo o stanju duše, stoga su srdžba, zlovoljnost, tuga, ali i preveliko veselje i drugi nagli osjećaji bili istaknuti kao glavni neprijatelji zdravlja koji su skraćivali život. Kako bi mogao uživati u životu, čovjeku je bilo savjetovano da se ne prepušta pohlepi te da se ustegne od uzimanja jela i pića dok ga ne prođe nagla želja koja ga je obuzela.

Osobito je bila opomenuta *çeljad od nauka* da je za zdravlje štetno učiti po noći nakon dnevnog rada, kao što je nezdravo bilo sve što se činilo na silu i preko reda.

Savjeti za očuvanje zdravlja osjetila su bili navedeni u dijelu *Uzderxanje petero chuchenjah*. Osjetila se nisu smjela naprezati jer je to doводilo do slabljenja njihovih žila i oboljenja. Vid je bio posebno istaknut. Nije se smjelo oči izlagati jakoj svjetlosti, zagledati se u premalene stvari i pretjerano približavati predmete očima. Radna prostorija je trebala biti umjereno osvijetljena. Tijekom ljeta, i zimi kada se putovalo po snijegu, oči je trebalo zaštititi zelenom maramom. Bez potrebe se nisu smjele stavljati nikakve naočale.

Spavanje je za održavanje tijela bilo jednako važno i potrebno kao jelo i piće. Pod *Spavanje, i bdenje* bio je opisan utjecaj poremećaja sna: *Spavati odvech malo, poradja slabost; spavati odvech puno, poradja mlohavost u tilu, i çini da duša izajde tupa*. Bdijenje je slabilo duh i tijelo, pa je i samo jedna neprospavana noć mogla umoriti i najzdravijeg čovjeka.

Oni koji su se bavili duhovnim ili tjelesnim radom imali su veću potrebu za snom od nezaposlenih. Odrasli je čovjek noću trebalo spavati sedam sati, na predodređeno vrijeme ustajati i odlaziti na počinak i ne mijenjati bez razloga taj raspored.

Regulacija jela i pića bila je opisana u odjeljku *Jiche, i piche*. Pomanjkanje hrane je izazivalo tjelesnu slabost, a potpuni nedostatak jela i pića *dovodi na najstrahovitiju od svih*

smertih. Nasuprot tome, dobro zdravlje je proizlazilo iz umjerenosti u jelu i piću, pa je stoga bila naglašena potreba za razboritošću pri objedu: *Nevalja njgda najisti se do zadovoljenja: çovik trizmen digne se iza stola tako, da bi u potribi mogao još jisti*.

Objedovati se trebalo polagano, u zakazano vrijeme i ne pretjerano često tijekom dana, izbjegavajući vruća jela te dobro prožvakavši hranu kako bi se olakšala probava.

Kako bi se zube sačuvalo od oštećenja i održalo čistima, usta su se ispirala vodom nakon svakog jela.

Za vrijeme obroka se trebalo osloboditi neugodnih misli i *baciti na stranu sve posle duha*, a jedan sat nakon jela ne baviti se nikakvim napornim radom.

Spavanje odmah poslije jela je bilo štetno, a šetanje korisno za probavu. U večernjim satima su se trebali jesti manji obroci, najkasnije jedan sat prije spavanja. Sude u kojem se hrana pripremala se moralo oprati odmah nakon kuhanja, a mjedeno posuđe je trebalo biti dobro obloženo kositrom.

Zdravlje se nije moglo dugo sačuvati jedući samo meso, pa je zbog toga bila savjetovana prehrana koja je uz meso uključivala i povrće. Svinjsko je meso bilo najteže za probaviti, a za njegovu se pretjeranu konzumaciju smatralo da *çini kerv nezdravu*. Maslo i mast je trebalo koristiti umjereno, a jela pripravlјati jednostavno, bez miješanja previše namirnica. Za umiješani kruh od pšenice i raži je bilo rečeno da *daje najbolju kripost xivotu*.

Najprirodnija pića za čovjeka su bili voda i mlijeko, s tim da je voda bila najzdravija jer *otaçaje kerv, i çini çovika lagana*. Najčistije su vode bile tekućice, posebice one koje su izvirale u planinama, ali i onečišćena se voda mogla filtrirati pomoću ugljena.

Vino je bilo za duh i tijelo korisno piće, ali je moglo biti zatrovano sumporom ili olovom, stoga je čitateljima bilo objašnjeno nekoliko metoda kojima se dokazivala prisutnost navedenih tvari.

Naposljetku je bilo zaključeno da u životu nikakve koristi nije bilo od rakije: *Nikakve koristi ne daje xivotu rakija, paçe ko je mnogo pije pripravlja sebi grob pria vrimenta*.

Pod podnaslovom *Od Ajera* bio je istaknut utjecaja zraka na čovjekovo zdravlje uz sljedeće uputstvo: *Çovik ima svaki dan uxivati ajer hladan, kucha u kojoj pribiva ima biti suha, i najmanje imadu se dva puta na dan otvorit ponistre, i vrata, za da se promini ajer* (24).

Naputci kojih se trebalo pridržavati u slučaju narušenog zdravlja su bili izneseni u članku *Uprave sverhu pastirskoga likarstva*. (*Naslidovanje*).

Osim lijekova, u vrijeme bolesti je bila potrebna i regulacija života, prvenstveno u jelu i piću. Bez prilagodbe životnog stila sami lijekovi nisu bili od koristi, a u nekim su slučajevima mogli biti i štetni.

U slučaju pojave bolesti, bilo je potrebno odmah pozvati liječnika u kojeg je bolesnik imao povjerenje. Svećenik je morao poštovati bolesnikov izbor, ali ga i opomenuti da ne poziva nikakve nadrlječnike, budući da je njihov rad bio zakonom zabranjen. Na sljedeći je način bila iznesena jasna osuda nekvalificiranih osoba koje su se bavile liječenjem, a koje su svojim djelovanjem mogle naštetiti zdravlju: *Pod ime likara mi razumimo ovde pravoga potverdjenoga likara, a ne one glumare, i mami jaspre, koji, nije moguče izrechi koliko zla činu svitu s njihovim privaram. Pastir ima činiti poznati puku da čovik duxan je po duši zvati potverdjene likare, i da brez griha nemoxe se sluxiti s glumarim. Ako se nemore imati likar potverdjeni, bolje je s upravom dobra xivljenja postaviti se u ruke naravi, nego virovati glumarim: narav nigda nečini zla, a glumar išteti ono dobro, kojega bi narav učinila.*

Bilo je zabranjeno uzimanje bilo kakvog lijeka bez liječnikova odobrenja, a dijetu je trebalo provoditi i svaki lijek uzimati strogo u skladu s njegovim uputama.

Odnos između liječnika i svećenika kojeg su se trebali pridržavati za dobrobit i zdravlje bolesnika bio je opisan u odjeljku *Način, kojega imadu medju se uzderxati Pastir, i Likar*. Morali su biti složni i ostaviti po strani svoja neslaganja u nastojanju da pomognu oboljelome. Svećenik se nije smio protiviti liječnikovim uputama, već s njim podijeliti korisne informacije, a liječnik je bio dužan svećenika upoznati s vrstom bolesti kako bi se ovaj znao zaštititi od zaraze te pravodobno podijeliti sakramente.

Ponovljena je bila važnost prozračivanja prostora više puta dnevno i uklanjanja svega što je moglo onečistiti zrak. Mjesto na kojem je bolesnik ležao trebalo je biti suho i čisto, a sam bolesnik umjereno pokriven s podignutom glavom i prsima.

Kako bi se za dužeg trajanja bolesti spriječio nastanak dekubitusa, bolesniku se nije smjelo dopustiti stalno ležanje u istom položaju, a trebalo je i održavati čistoću postelje.

Oboljeli je trebao jesti lako probavljivu hranu, u umjerenoj količini i ne prečesto, a bilo je preporučeno da ga se ne sili na jelo ako nema apetita. Najzdravija hrana za vrijeme bolesti je bila čorba i kruh natopljen u njoj, pečena teletina i piletina te meko kuhano jaje, dok je kao najštetnija bila izdvojena svinjetina, riba te voće s korom i jela koja su sadržavala med.

Bolesnik je obično osjećao žeđ, ali za trajanja vrućice, plućnih bolesti i znojenja nije smio piti ništa hladno. Najbolje piće je bila voda s malo poprženog kruha, kvasine, šećera ili soka od limuna, ili voda u kojoj je bila skuhan zob, ječam ili slatka sirutka. Moglo se piti i vino s vodom (15).

Preventivne mjere kojih se u vrijeme epidemije svećenik trebao pridržavati kako bi sačuvao svoje zdravlje bile su opisane su članku *Uprave pastirskoga likarstva. (Konac.)*.

Svećenik je trebao biti slobodan, hrabar i neustrašiv: *Strah oslabi xivot, i pripravlja ga da lašnje bolest ufati: parok dakle neka idje okolo bolestnikah hrabrenim načinom, i slobodnim sercem*. Bolesniku u posjet nikada nije smio otići znojan bez da se okrijepio nečim poput dobrog vina. Prije ulaska k bolesniku trebao je žestokom kvasinom smočiti obraze i ruke te narediti da se prostorija provjetri i pokadi dimom od kvasine. Trebao je izbjegavati svaki suvišni doticaj i približavanje oboljelom i čuvati se od njegovog daha tako da zagriže komadić mire ili korijena trave kravojac, ili držanjem spužve natopljene kvasinom pred nosom i ustima. Sveto je ulje mogao nanijeti na ruke i lice oboljelog pomoću pera ili pamuka postavljenog na dugačku šibu. Po povratku kući je trebao promijeniti odjeću i ostaviti je na zraku, a ruke, noge i usta oprati kvasinom.

Među dužnostima svećenika bilo je prijavljivanje pojave zarazne bolesti liječniku ili vlasti, tumačenje stanovništvu naredbi koje bi u tom slučaju bile izdane, kao i prikupljanje detaljnih podataka o oboljelima i okolnostima pojave bolesti koje je trebao prenijeti liječniku.

Kako ne bi zavladao strah, nije smio odati narodu da je bolest zarazna, ali je unatoč tome trebao uputiti ljude da se pridržavaju preventivnih mjera. U vrijeme pomora, bolesnika je trebao posjećivati sam bez družbe. Preminulog se nije smjelo svlačiti niti preoblačiti. Tijelo je trebalo ostaviti u prostoriji s otvorenim prozorima i zabraniti da mu se itko bez potrebe približava. Svećenik nije smio dopustiti da se ljudi okupljaju na sprovodu, kao ni da zvoni zvono kada bi netko umro (16).

1846. godine u *Zori dalmatinskoj* je u šest nastavaka objavljeno djelo *Skorup od Lëkarje ili Salernitanski nauci Kako se dobro zdravlje uzderžati može* (29-34).

U ovom je djelu salernske škole kroz stihove bio iznesen niz jednostavnih naputaka kojih se trebalo pridržavati za očuvanje zdravlja. Savjeti su se odnosili na svakodnevni život. Za zdravlje mozga i vida bilo je potrebno nakon ustajanja umiti se vodom, oprati zube, počesljati kosu, stegnuti pojas i razgibati se hodajući. Poslije jela je trebalo stajati ili hodati, uvečer šetati pokraj vode, a ujutro ići u *gore zelene*. Poslijepodnevni san je bio štetan i izazivao *bolest glave*, nazebu, lijenost i groznicu, pa je spavati valjalo kada padne mrak.

Velika je važnost bila posvećena prehrani. Jesti se nije smjelo *dokla prazna nebude utroba*, a za večeru je trebalo jesti malo. Nabrojana je bila hrana štetna za one sklone melankoliji i ostale bolesnike, poput jabuka, krušaka, breskvi, sira, mlijeka, svakog slanog te govedeg, jelenjeg, kozjeg i zečjeg mesa. Za bijeli kruh, masnu čorbu, svježa jaja i crveno vino je bilo rečeno da daju dobru snagu. Debljanje su uzrokovali bijeli kruh, mlijeko, mladi sir,

svinjsko meso, mozak, koštana srž, dobro vino, jaja, zrele smokve i grožđe. Dobro je vino trebalo biti *jako, lepo, ljubko, frižko, ladno* (29).

Bio je opisan utjecaj brojnih namirnica na zdravlje. Među navedenima je bio kruh, svinjsko meso, teletina, perad, riba, jegulje, grah, mlijeko, maslo, sirutka, sir, kruške, trešnje, šljive, breskve, grožđe, suhe groždice te smokve.

Od pretjerane konzumacije crnog vina nije bilo koristi. Kiselo pivo se nije smjelo piti jer je od njega krv postajala nezdrava. Rakija se mogla piti kao lijek, ali je kao piće bila jako štetna, uzrokovala je brojne zdravstvene probleme, ali i ekonomsku propast alkoholičara i njegove obitelji.

Ispijanje morske vode s vinom je sprječavalo mučninu pri morskoj bolesti. Hladna voda je bila štetna za želudac i jezik. Za ručkom se trebalo piti često, ali u malim količinama, dok je večeru trebalo započeti pićem.

Zrak je na mjestu na kojem se prebivalo trebao biti svijetao i čist, *brez smrada svakoga*. Često je trebalo prati ruke poslije jela jer se time čistilo ruke i potkrepljivalo vid (30).

Umjerenost življenja u smislu dijete je bila bolja od svih lijekova te je trebalo biti određeno *što i kako, kada i koliko* je provoditi (31).

Mnogim su se biljkama pridavala ljekovita svojstva te su imale različite primjene, poput šafrana za održavanje zdravlja zglobova, koprive za sprječavanje povraćanja, vrbe za uklanjanje bradavica, ljubice za liječenje epilepsije, metvice za pročišćavanje od crijevnih parazita (32). Orah, kruška, rotkva, ruta i bijeli luk su bili smatrani lijekovima protiv otrova (30).

Savjetovane su bile i neke metode liječenja uobičajenih zdravstvenih problema, uključujući zubobolju, promuklost, hunjavicu, glavobolju i fistule.

Anatomsko znanje je bilo prikazano u nekoliko stihova. Bio je poznat broj zuba, kostiju i žila u ljudskom tijelu. Uz to su bile nabrojane *četiri vlažnosti u čovječjem tjele*. To su bile: *jed, sumornost, rakanje, kervištje*. Vlažnosti su imale utjecaj na čovjekovu ćud i ponašanje te se svaka očitovala karakterističnom bojom lica (33).

Znatan je broj stihova bio posvećen terapijskom postupku puštanja krvi, za koji je bilo naznačeno da se nije smio provoditi na mlađima od sedamnaest godina. Ovom su postupku bili pripisani mnogobrojni pozitivni učinci, pa se među ostalim tvrdilo da ima pozitivan utjecaj na oči, mozak i zglobove, da liječi želudac, čisti crijeva, donosi san, otklanja lijenost i održava zdravlje te čini ljude veselima i oslobađa ih od ljutnje.

Kao kontraindikacije su bili navedeni zimsko vrijeme i hladnoća, duga i teška bolest, upala, mlađa životna dob i duboka starost, slab želudac i bolesti abdomena, a krv se nije smjelo puštati ni nakon jela i pića.

Ljeti i u proljeće krv se puštala s desne strane, a u jesen i zimu s lijeve strane tijela. U travnju, svibnju i rujnu skoro je svaki dan bio pogodan za puštanje krvi kako bi se sačuvalo zdravlje i produžio život. Bilo je preporučeno da se ovaj postupak ne izvodi posljednjeg dan travnja, prvog dana svibnja i najkraćeg dana rujna.

Rez nije smio biti dubok, ali je trebao biti širok kako bi krv mogla lakše istjecati. Pacijent je poslije puštanja krvi šest sati morao ostati budan, ne jesti, čuvati se od *mračnog zraka* i hladnih stvari, izbjegavati mlijeko, a vino piti kao lijek, budući da je bilo navedeno da *s kervju odlazi jačina, a od vina opet se načinja* (34).

Dana 4. lipnja 1849. godine u *Zori dalmatinskoj* je u kategoriji *Zdravlje* objavljen članak *Uprave koristne za uzderžanje zdravlja po bitju naravi, kervi, godinah, i dobah od godine*.

U ovome je članku bila preporučena raznovrsna prehrana te su bile opisane neke uobičajene namirnice. Bilo je istaknuto da je pšenični kruh najbolja vrsta kruha, da je zrelo meso hranjivije od mladog mesa, ribe i druge hrane te da je voda najzdravije piće. Jest se moglo više puta na dan, ali je trebalo pričekati barem četiri sata između dva obroka. Sve promjene prehrane su se trebale provoditi postepeno, dodajući zdravu hranu nezdravoj na koju je želudac već bio naviknut.

Slabim i bolesnim ljudima bila su potrebna hranjiva i lagana jela dva puta na dan, te im je bilo savjetovano: *Posli lagahni, kupala mlaka, kupala studena; protarenja suha po koži, njima se pristojte: kao jošte leći na vrieme, ustati rano, vratiti se u postelju, kad se čuti koja tegota; paziti se studeni juterne, i večerne; sunca na podne; sparjavice, magle, ne hitati se nikad posla udilj po ručku*.

Zimi se spavalo i jelo više nego u druga godišnja doba. Tada je trebalo piti pivo i jesti *jezbine jake potičuće* kako bi se potaklo želudac na rad i tijelu dalo snagu da bude otporno na hladnoću. U proljeće je trebalo jesti manje, više povrća nego druge vrste hrane te piti lagano i razvodnjeno vino. Ljeti je bilo preporučeno da se jede bijelo meso poput teletine, janjetine i piletine, mlada leća i zrelo voće te pije malo vina razvodnjenog hladnom vodom. Za velikih vrućina je bilo korisno jesti malo voća, kupati se u hladnoj vodi i piti pivo koje rashlađuje. Tijekom jeseni se trebalo pomalo vratiti na meso te hranu i piće koji daju snagu, jesti zeleni i kiseli kupus te nositi topliju odjeću.

Ljudi su bili podijeljeni na *kervaste*, *žučne*, *žilave* i *vodaste* te je prema toj podjeli bila određena prehrana koje su se trebali pridržavati.

Kervasti ljudi su trebali jesti hranjivija jela, bijelo meso, zelje i voće te piti pivo koje rashlađuje, a izbjegavati kavu i nerazrijeđeno vino. Onima sklonima debljanju bilo je savjetovano: *Ko je prignut na pretilost nek se čuva ježekah sočnih, pretilih, uljastih, od više začinja; nek ne pije neg malo vina, i nek nebude cilo; nek ljubi zelen i bijelo meso.*

Žučnima je bilo preporučeno da ne jedu masnu hranu, crno meso poput zeca i šljuke, sir i slatkiše te da vino piju u malim količinama ili dobro razvodnjeno.

Za oba navedena tipa povrće je bilo zdravije od mesa, koje su trebali jesti umjereno.

Čovik žilav je trebao jesti dobro pečeni kruh s kvascem, bijelo meso kao što je teletina, janjetina i piletina, voće i povrće, piti vino i pivo, a izbjegavati bob i grah, kruh bez kvasca, jake začine, slano i crno meso poput divljači te ribu, a posebice školjke.

Vodasti tip ljudi nije smio jesti masnu hranu, meso mladih životinja, ribu, krumpire, bob, grah, leću i zelje, ali su za njih bile dobre dragušac, hren i ostale trave *koje popravljaju kerv, ili su probitne*, bravlje i volovsko meso te divljač. Mogli su s mjerom piti jako vino, rakiju i rum.

Djeca su zbog potreba rasta trebala jesti češće nego odrasli i starci. Smatralo se da kruh jača kosti. Za djecu i mladiće je dobra bila prehrana s malo mesa te leća, repa, rotkva, krumpir, zelje i voće. Vino su mogli piti razvodnjeno, ali im se nikada nije smjela dati rakija ili žestoka pića. Bilo je savjetovano da se djeci ne oblači topla odjeća kako bi bila boljeg zdravlja: *Što se god laglje oblače dica, manje se razbaljaju.*

Odrasli je čovjek trebao izbjegavati rakiju, rum, pretjeranost u jelu i nagli posao. Trebao je jesti malo, naročito uvečer, crnog mesa, dobro pečenog kruha i hranjivog povrća te s mjerom piti jakog i starog vina. Masna i teška hrana nije bila primjerena za starije osobe.

S godinama je čovjek morao živjeti trijezno i uredno, ne spavati previše, nositi vunu, čuvati se od hladnoće i pretjeranog znojenja te se kupati u mlakoj vodi.

Poseban segment ovog članka bio je posvećen prehrani žena: *Uzdignutje od ženah čini ji posve različne od ljudih. Slabije naravi, ljutje, one se imaju vazda bojati bolesti od žilah; njihov red približava se onomu od mladosti. Ostavljajući na stranu jezbine koje se mučno probavljaju, rakiu, mirise, kao kanjelu, žutelj, papar, kafu, vino jako; nek jedu bilo meso, zelje itd. Žena koja radi, koje narav priliči se čovičjoj ima sliditi red zabiližen čoviku, iznimivši one opazi, koje iziskuje različno stanje ovoga spola. Žene ostare pervo neg ljudi, pervo puštenice, neg poštene, pervo vinarice, neg one koje piju vodu (35).*

4.5. Mentalni poremećaji i psihopatološki fenomeni

Dana 15. travnja 1844. godine u *Zori dalmatinskoj* je objavljen članak *Pjanstvo* u kojem je oštro bio osuđen alkoholizam te su bile istaknute njegove teške socijalne posljedice.

Bilo je prikazano ponašanje alkoholičara u pijanom stanju, ali i utjecaj koji je ono imalo na njegovu ženu i djecu: *dodji mu sutra u kuchu, nachicheš pervo njega na pragu kuchnih vratah prosterta kao svinja u gjubru, sav zamazan, izderpan, razlabljen, traxi vode, da zagasi plamen kukavnog droba, koji je ogorijo, kao dimnjak od sto godina; xena, djeca, gola, bosa sjede, plaču, u kuchi nigdje ništa, svi uglovi prazni, nigdje kore hljeba. On se povlači od kerčme do kerčme, ako ima koji krajcar, zapovjedache i dizache čašicu veselo pod nos, akoli nema, a on, ako mu valja aljina, zalaxe, prodaje samo da se moxe napiti.*

Alkoholičar svojim djelovanjem nije štetio samo sebi, već i svojoj obitelji koju je materijalno osiromašivao rasipajući cijelo imanje, sramotio svojim neprikladnim ponašanjem te dovodio u rasprave i sudske procese, tako da *sav rod poradi jedne pjanice obezčeschen ostane.*

Pretjerano pijenje vina dovodilo je do pojave bluda, neobuzdanog bijesa, pomračenja misli te zatupljenja uma. Pijanac je bio agresivan, nasrtao na druge ljude, vikao, psovao i razbijao. Alkohol je imao ulogu i u nastanku obiteljskog nasilja. Ovakvo je ponašanje dovodilo do brojnih tjelesnih i duševnih oboljenja te prerane smrti: *Pjanstvu, koji se preda jest nesrechan do smerti, prekrati svoj xivot; navlači na sebe različne teške bolesti, koje često sobom skoru smert donose.*

Posebno je bio osuđen alkoholizam u žena: *Nemati gorega, nego xenu viditi pjanu, i onda je š nome još vecha poruga. Psuje, kao i njezin brat pjanac, ona se širi kao lav, a snage je kao xaba.*

U ovom su članku pijanci bili pozvani da se pokušaju otrijezniti i u piću biti umjereni, pijajući tek toliko koliko je potrebno da se utaži žeđ (36).

Tema alkoholizma ponovno je bila obrađena u članku *O pjanstvu*, autora Ante Kuzmanića, objavljenom 28. kolovoza 1848. godine u rubrici *Domache likarstvo*.

Osim vina, bila su navedena i druga česta sredstva ovisnosti: *Nesamo što se čovik moxe vinom opit, nego i duhanom, pivom, rakijom, makom istočnim što Taljani opio zovu, bunikom, ljuljom, sapom kakvom iliti oduhom otrovnom, i t.d.*

Učinak vina na mozak navedeni autor je opisao kao zagrijavanje zbog većeg nakupljanja krvi koje je u početku imalo pozitivan utjecaj. Čovjek je djelovao kao da je *stekao dvi pameti i dvi snage*, bio je *razabraniji, razgovorljiviji i živahniji*.

Kada bi ovo zagrijavanje prešlo granicu razboritosti, vidljivi su bili simptomi poput otežanog govora, poremećaja ravnoteže i vida, iznenadnog osjećaja vrućine, crvenjenja i oticanja obraza, nadimanja krvnih žila na vratu i sljepoočnicama, mučnine te vrtoglavice. Bilo je prezentirano teško alkoholizirano stanje: *Kad ga pak posve sverne, zabali, bljuje, kadgod nehotice poda se pogani se, jezik dodje mu deblji i zapinje, te berblja i blebeche koješta; navali na nj vertoglavština, zapixdri očima, feverlja kad hoche da ide, noge mu se zaplechu, nemoxe na njima da stane, te privali se, i splasti se kao mertvo tilo, i zaspe kao zaklan.*

Postojale su individualne razlike u oporavku od navedenog stanja. Jedni su se nakon sna u potpunosti oporavljali, dok su drugi osjećali glavobolju, vrućinu, bolove u zglobovima i trbuhu, manjak apetita i gađenje prema hrani. Neki su gubili svijest, imali vrtoglavicu i oduzetost, upalu trbuha i mozga, a bila je moguća i iznenadna smrt.

Bila je opisana klinička slika kroničnog alkoholičara: *svagda je bolestan, jer ga brez pristanka kad vije kad manje muči glavobolja, crivobolja, s koje se on sufi, ili nadme mu se jetra i slezena, zametne se debela nemoch, uzme ga derchavac, odlazi mu pamet; najposli nezna ni šta radi; sve vino pije, a vino vara ga i do groba dogoni ga.*

U alkoholiziranom stanju čovjek nije smio ležati na leđima zbog opasnosti od gušenja povraćenim sadržajem. Da u slučaju nemira i vrtoglavice ne bi audio sebi ili drugima, alkoholiziranome su se noge vezale za krevet, ali su ruke i glava bile slobodne kako bi mogao povraćati.

Puštanje krvi iz ruke i vlaženje glave hladnom vodom se savjetovalo pri teškom pijanstvu. Stavljanje pijavica, previjanje mlakim vlažnim oblozima i primjena maslinovog ulja za čišćenje su bili preporučeni u slučaju visoke vrućice i jake boli u trbuhu.

Na kraju se autor ovog članka osvrnuo na socijalni aspekt alkoholizma. Čovjek je pod utjecajem alkohola mogao počiniti kazneno djelo, što se često i događalo. Alkohol je bio istaknut kao uzrok brojnih okršaja u Dalmaciji u kojima je bilo ranjenih i mrtvih te nesreća i ozljeda, a bio je i razlog zbog kojeg su mnogi potratili svoju imovinu. Vlast i župnici su se trebali oštrije postaviti prema ovome problemu (37).

Problem psihopatologije ljudske agresivnosti je bio obrađen u članku *Koliko je nepravedno i grišno na xivinu kidisati, i kakvo zlo iz toga dolaziti moxe*, objavljenom 2. kolovoza 1847. godine, kojeg je s talijanskog jezika preveo Ante Kuzmanić. Autor navedenog članka se pitao smije li čovjek životinje mučiti, iz neznanja ili zlobe ubiti te se nazivati kršćaninom ako je tako s njima postupao.

Iz Svetog pisma je bio naveden niz citata u kojima je bila naglašena čovjekova dužnost da sa životinjama postupa milostivo i razborito. Bila je iznesena osuda onih koji su djelovali

suprotno takvom nauku i ljudskom razumu, zaključujući da su takvim okrutnim ponašanjem postajali niži od samih životinja, budući da *puno tisuchah putah desiva se, da xivina plemenitije sa čovikom postupaju, nego on s njima, kad bi valjalo što smo im gospodari, da se drugačije to zbiva* (38).

U članku *O kidisanju i mučenju xivine*, objavljenom 18. listopada 1847. godine, zaključeno je da su oni koji su humano postupali sa životinjama bili jednako dobri i prema ljudima, to jest da oni *nikako neche na svojega blixnjega merziti, niti ga progoniti, niti nanj kidisati*. Za razliku od njih, oni koji su bili okrutni prema životinjama nisu ni prema ljudima bili bolji. Onaj tko je imao sklonost mučiti i ubijati životinje sigurno je s vremenom razvijao istu sklonost i prema ljudima: *Prostak koji svoje xivinče muči, takodjer mučitiche xenu svoju, i dicu, ako mu do ruke dodju istom bukne u njemu ona pomama, koja navodi ga, da se nasladjuje tudjoj xalosti. Kad se čovik navadi na mučenje xivine, serce mu se jadno okori, k ubojstvu pritexe ga, i do lude bisnoche u sebi goji osorni plamen*.

Čovjek koji nije mario za patnju životinje te ju je bio sposoban mučiti i ubiti bio je tvrdog srca i kadar svakako zgriješiti. Već je u mnogim slučajevima bilo zabilježeno da su razbojnici koji su bili osuđeni na smrt u mladosti mučili životinje. Od povijesnih ličnosti koje su pokazivale ovakve sklonosti bili su navedeni rimski car Domicijan i španjolski knez Don Carlos, sin kralja Filipa II.

Meso mučenih životinja je bilo otrovno i štetno za ljudsko zdravlje. Bjesnoća se mogla razviti u izmučenog psa i drugih životinja te su ugrizom mogle ovu bolest prenijeti na čovjeka (39).

Dana 27. svibnja 1844. godine objavljen je članak *Jeli dobro strašiti dicu da miruju?* u kojem je oštro bio osuđen običaj nekih roditelja i učitelja da djecu plaše pričama o vukovima, hajducima, vukodlacima, vješticama i drugim čudovištima kako bi bila mirna i poslušna.

Navedene priče su ostavljale doživotan strah kojeg je bilo teško u potpunosti iskorijeniti. Ovaj je običaj narušavao obiteljske odnose, budući da su se djeca, kada bi porasla i prestala vjerovati pričama, osjećala prevarenima te roditeljima više nisu vjerovala ni kada su govorili istinu.

Zato je bilo jasno poručeno: *Ko xeli vridno gojiti dicu i upravo svojoj ji srichi krenuti, triba da se stvarma istinitim sluxi, a ne izmišljotinam i budalaštinam*. Ako ni to nije pomagalo, bilo je bolje poslužiti se šibom te od malena naučiti djecu da se mole Bogu i štiju svece (40).

Mora, članak autora Ante Kuzmanića, objavljen je 26. srpnja 1847. godine u *Zori dalmatinskoj*. Navedena je bolest bila definirana kao *jedna osobita zaduha, i protiskavica*,

koja čovika na spavanju, a drugda i na javi popada. Galen ju je opisao kao astmu ili noćnu epilepsiju. Prema navodima drugih liječnika, mora je bila zaduha koja se pojavljivala noću na spavanju, udružena s neugodnim snovima i osjećajem pritiska u prsima.

Bolesnicima su se priviđale raznovrsne halucinacije, poput vukova i drugih životinja, ružnih starica, pristalih djevojaka ili mladića. Ovakve su se halucinacije mogle pojaviti i u budnome stanju te se u tom trenutku mijenjalo bolesnikovo ponašanje: *Na jedan primir, ako takovi bolesnik jedno čeljade gleda, na jedan mah čini mu se, da mu se ona ista vadina prikazuje, i prid njim nastava, koja ga je nochu zapačila; te ti ga nika tuga posavlada, zablekne se, prozori se, sve se minja u obrazu, zapiche se, nadimlje se gucati, kao da mu je što prisilo, i hoche da ga zagufi. Ako li ga ono napane dok je govorio, umukne, ili besidom pripleskuje, i neda mu se dalje govoriti, iznebljuši se taman kao da je kakva strahota prid njim.*

Napadaji more su kratko trajali i javljali se na mahove u dužim vremenskim razmacima, nekad samo jednom u životu. Posebno su joj bila sklona djeca, žene, starci i alkoholičari, a mogla se pojaviti pri ravnom ležanju na leđima, ležanju odmah nakon jela te vlažnom vremenu.

Kao mogući uzroci more bile su navedene dječje gliste, bolesti želuca, pluća, jetre i drugih organa, strah i žalost. Autor ovog članka je smatrao da je jedan od uzroka bio strah od vila, vještica i vukodlaka kojima su roditelji plašili djecu te je naveo neke od priča koje su njemu pripovijedali dok je bio dijete.

Ljudi su se zbog more rijetko obraćali liječniku, budući da je među neobrazovanim stanovništvom vladalo uvjerenje da se radilo o utvarama.

Trijezan život, ugodan i lagan posao, boravak na otvorenom zraku, šetanje, izbjegavanje ležanja poslije ručka te spavanje s uzdignutim gornjim dijelom tijela su bili preporučeni kao lijek za ovu bolest (41).

U članku *Šta je vika, i je li ikad dobro i zdravo vikati?*, objavljenom 16. kolovoza 1847. godine, autor Ante Kuzmanić se osvrnuo na utjecaj vikanja na ljudsko zdravlje. Pri boli je vikati bilo normalno, čak i korisno, jer se tako lakše podnosila sama bol, ali nije bilo primjereno vikati i plakati za svaku sitnicu poput neki ljudi za koje je autor naveo da *nerazložitost stoji pomaganja, urnebes, ili menjkaju, primezgivaju, a suze nebi im istra iz glave, van da ji čovik na tiftilo zaxme.*

Iako je mogla olakšati jaku bol, pretjerana vika u bolesnom stanju je mogla čovjeku naštetiti i dovesti do krvarenja i nagle smrti, a štetno je djelovala na tijek nekih oboljenja poput hernije, sušice i glavobolje (42).

4.6. Svrab

Dana 13. rujna 1847. godine Ante Kuzmanić je u rubrici *Domache likarstvo* objavio članak u kojem je bio obrađen svrab. Ova je zarazna bolest bila jako učestala na području Hrvatske te su od nje mnogi obolijevali, posebice ljeti. Rijetko je zahvaćala starije osobe, a najsklonija su joj bila djeca, mladići i žene, te *tuzgavičine i gnjusičine*.

Svrab je nastajao u nehigijenskim uvjetima. Narodni *gatar* i *vračari* su smatrali da se moglo oboljeti od vjetra ili ako bi se nagazilo na mjesto na kojem je pas zagrebao zemlju, takozvani *sugreb pasji* te solište, smetlište ili gnojište.

Ovisno o veličini osipa i zagnojenosti, svrab je bio podijeljen na tri vrste: *oni sitni ili sitnix (roga miliare)* koji je najviše izazivao svrbež, *oni puljkavac (roga bottonosa)* te *pljuskavac ili pljuskavčina (roga pustolosa)*. Ponekad su na jednom bolesniku mogla biti vidljiva sva tri oblika.

Oblik praćen krastama, *krastavi svrab*, nije bio posebna vrsta već posljedica češanja i grebanja noktima kojima se znatno oštećivalo kožu, poticalo jače izbijanje zagnojenog osipa te dovodilo da naposljetku *prava fuga i guba čovika pritisne*.

Osip se najprije pojavljivao između prstiju, zatim na zapešću, pregibima kože, ispod pazuha, na prsima, trbuhu i genitalnom području. Dlanovi, tabani i obrazi nikada nisu bili zahvaćeni. Izbijanje osipa je ponekad bilo brzo i u kratkom vremenu zahvaćalo cijelo tijelo, dok je u drugim slučajevima bilo postupno.

Rijetko se događalo da se bolest iznenada pojavila i prošla bez ikakvog poznatog uzroka, ali je najčešće bila dugotrajna i mučna te je mogla dovesti i do smrti bolesnika.

Mnogo je poznatih liječnika utvrdilo da je uzročnik svraba *jedna sitna kerpuřica (zecca, acorus)* vidljiva samo mikroskopom.

Najboljom se terapijom smatralo svakodnevno kupanje mlakom vodom, u koju se u kasnijim stadijima mogla dodati jedna do dvije šake usitnjenog sumpora. Iako su pranje sumporastom vodom te mazanje mašću od sumpora i masla bile uspješne metode liječenja, dovodile su do iritacije kože, neugodnog mirisa bolesnika i oštećenja njegove odjeće. Zbog toga je bilo preporučeno mazanje mašću od sumpora i sapuna, uz ispiranje kože mlakom vodom u slučaju pojave crvenila.

Na kraju članka je bilo navedeno nekoliko narodnih lijekova, poput kupanja u vodi od skuhane trave vranjemil (*Plumbago europaea*). Na isti se način kuhao kukurijek (*Helleborus niger*), koji je zbog svojih otrovnih svojstava mnogima naudilo. S jarca se rezala i palila kostrijet te su se time trljala područja na kojima je izbio svrab, što je izazivalo jako crvenilo

kože. Mazanje mašću sačinjenom od sumpora, čađe i ljudskog urina autor ovog članka je smatrao beskorisnim (43).

Ljekovita svojstva protiv svraba su se pripisivala i štavelj (Rumex pulcher) (27).

4.7. Kirurška problematika

Dana 19. veljače 1844. godine objavljen je članak *Kako se more izšchetiti ruka u ramenu, i kako se ima napraviti* u kojem je bio obrađen problem iščašenja i repozicije ramenog zgloba.

Opisana je bila mehanika ramena i njegov veliki opseg kretnji, s pojašnjenjem da je anatomske *ona čašica s kojom se sklapa jabučica od onoga gnjata, po sebi je uska i malo ugnuta, a uzto kratke i tanke su xile, s kojima se ove dvi kosti sastavljaju*, zbog čega je u ovome zglobu najlakše i najčešće dolazilo do iščašenja.

Mehanizmi kojima je najčešće dolazilo do ozljede zgloba su bili podizanje uvis teškog tereta, pad na ruku s visine te pad na lakat. Kod ovakve se ozljede pri palpaciji uvijek osjećala praznina u ramenom zglobu, što je već u antici opazio Hipokrat. Bila su navedena tri moguća smjera pomaka glave nadlaktične kosti i posljedični položaj ozlijeđene ruke, koju zbog jake boli bolesnik nije mogao pomicati.

Savjetovano je da se odmah po događaju pozove liječnika ili, ako liječnika nije bilo, nekog drugog vještog *koji od ruke zna* kako bi namjestio kost, obrazlažući da *ako se zakasni, zateče, pak unda mučno je napraviti*.

Detaljno je bio istumačen način na koji se provodila repozicija. Dok je bolesnik sjedio na stolici, pomoćnik bi ga obgrlio ili ručnikom opasao ispod pazuha i preko ramena. Liječnik je polaganim istezanjem i pomicanjem ruke dovodio nadlaktičnu kost na mjesto.

Nakon uspješno provedenog postupka, ozlijeđenu je ruku trebalo na nekoliko dana imobilizirati maramom (44).

Na temu opekline je 25. ožujka 1844. godine u *Zori dalmatinskoj* objavljen članak *O izgorili*.

Opekline su po težini bile podijeljene u tri stupnja. Prvi stupanj su bile lake opekline koje su uzrokovale samo crvenilo kože. Drugi stupanj su bile jake, kod kojih je dolazilo do pojave vezikula, dok su treći stupanj bile duboke opekline od kojih je nastajala krasta.

Kao mehanizam nastanka ozljede bilo je navedeno prolijevanje vrućom vodom te izravni dodir s vatrom, užarenim predmetom ili ispaljenim barutom.

Bila je istaknuta mogućnost smrtonosnog ishoda kod dubokih opekline s pojavom bula i guljenjem kože: *Ako se podmijurilo lako se gnjoji, što se koxa guli, a da je rana duboko otišla, truje se i pozledjiva se. Ako je čudo po xivotu uvalo, oblada čovika niko mertvilo, baci ga u bunilo i u oganj xestoki, stexe ga muka u persim, dodje ropac, jedva paru povracha, a napokon more i umriti.*

U narodu je postojalo više načina liječenja. Opečeno se mjesto namakalo u hladnoj vodi ili pokrivalo vlažnim oblozima. Za previjanje se koristilo vino, masnoća na kojoj je bilo poprženo devet jaja ili pripravci od prokuhanog korijena biljke gavez, trave stolisnik i meda, skuhanog lišća lipe ili samljevenog prženog prosa i kiselog mlijeka.

Ove se metode nisu mnogo razlikovale od onih koje su preporučali tadašnji liječnici. Namakanje opečenog dijela tijela u hladnoj vodi smatralo se najboljim običajem jer je rashlađivalo i suzbijalo otok. Nastale vezikule je trebalo probiti kako bi iz njih izašla tekućina, a ranu nije bilo dobro ni potrebno *xigom proxechi*. Neki su liječnici smatrali da je dobro *opareno misto k vatri pripechi* i vlažiti rakijom, no to je katkada moglo nauditi bolesniku.

Ako je divje meso narestlo, odnosno nastao hipertrofični ožiljak, posipao se spaljenim grubim vunanim suknom, usitnjenim kamenom olumom i pasjom kosti. Za istu se svrhu mogao koristiti i modri kamen. Dobri su lijekovi bili ulje lana ukuhano s voskom te melem od šafrana i meda kojim se trebalo liječiti duboke rane prije nego bi se počele gnjojiti.

Za opekline trećeg stupnja, na mjestima gdje je nakon otpadanja kraste ostajala otvorena rana sklona gnojenju, bilo je preporučeno previjanje oblozima od skuhanog sljeza ili lanene kaše više puta na dan, ili previjanje listom kupusa ili blitve ako takva rana dugo nije zarastala.

Posebna vrsta ozljede su bile opekotine nastale barutnim česticama koje su zaostale pod kožom, pa ih je trebalo pomno izvaditi iglom te ranu previti vlažnim oblogom.

Na osjetljivim mjestima poput prstiju ruke i noge, nosnica i očnih kapaka opekotine su mogle srasti, pa je bilo naglašeno da ih je trebalo individualno obraditi, a prste svaki posebno zavijati.

Ozlijeđenom je bila savjetovana umjerenost u prehrani i piću te zabranjeno pijenje vina i rakije dok je imao vrućicu (45).

Dana 2. studenog 1846. godine Ante Kuzmanić je objavio opširan prilog *O klinu*, to jest kili ili herniji.

Umbilikalno područje i ingvinum su bili izdvojeni kao najčešća mjesta nastanka hernijacije. Bilo je nabrojeno nekoliko mogućih uzroka poput napinjanja, skakanja, igre,

povraćanja, poroda i nošenja teškog tereta, uz napomenu da se ponekad mogla pojaviti *osebice*, bez posebnog uzroka.

Navedeni autor je klin podijelio u tri stupnja: *napraviv* koji je bilo moguće reponirati, *nenapraviv* koji nije bio reponibilan te najteži oblik *zadavljen*, *kad nemože ni naprid, ni nazad, već se raspali, nabreča, boli*.

Za napravivi je klin, iako bezbolan i lako reponibilan, bilo naglašeno da se nije smio zanemariti, budući da je moglo doći do iznenadnog uklještenja. Zbog toga je nakon izvede reponacije bilo savjetovano dugotrajno nošenje posebnog potpasača, pazeći pritom da se pod njim ne bi oštetila koža. Isto je vrijedilo i za sraslu herniju koja se nije mogla reponirati kako bi se spriječilo njeno pogoršanje. Ovakav je bolesnik morao voditi veću brigu o svom zdravlju, biti umjeren u jelu i piću te oprezan pri radu.

Opisana je bila klinička slika koja je pratila uklještenje hernije: *Onda je klin zadavljen, kad se namistiti neda, a kruto boli, te siromah nemoćnik često bljuje, ili mu se stuži, oganj ga popada, velika ga muka razapne, dodje mu da se nadme, i nemože rad sebe natrag*.

Prognoza je za ovakvog bolesnika bila loša ukoliko se ne bi brzo izvela reponacija. Bilo je potrebno odmah pozvati liječnika ili nekog drugog vještog čovjeka koji bi bolesnika postavio na krevet, u položaj u kojem je trbuh bio opušten, te tako olakšao reponiranje hernije.

Naglašena je bila važnost pažljivog i polaganog izvođenja postupka kako se stanje ne bi dodatno pogoršalo i dovelo do rupture crijeva. U slučaju neuspjeha nakon nekoliko pokušaja, bilo je savjetovano puštanje krvi iz ruke, postavljanje pijavica oko područja hernije te korištenje leda za smanjenje otekline. Ove su se metode smjele primjenjivati samo kod iznenadnog uklještenja, dok su kod srasle hernije bile štetne.

U krajnjem slučaju kao moguća, ali teška metoda liječenja bila je navedena resekcija koju je mogao obaviti samo jako vješt liječnik (46).

Časopis *Zora dalmatinska* izlazio je u Zadru od 1. siječnja 1844. godine do 25. lipnja 1849. godine (8), u razdoblju prije revolucionarnih otkrića iz područja epidemiologije, bakteriologije i virologije koja su obilježila medicinsku znanost 19. stoljeća i omogućila uspješno suzbijanje i liječenje brojnih zaraznih bolesti (19).

Klinička slika velikih boginja koja je bila prikazana u članku *Uprave sverhu pastirskoga likarstva. (Naslidovanje)* (15) u skladu je s današnjim spoznajama o prezentaciji ove bolesti (47). Ispravno je bio uočen klasični dvofazni tijek i postupni razvoj kožnih promjena od stadija makule, preko vezikula i pustula, do kraste iza koje je zaostajao ožiljak, kao i činjenica da se osip prvo pojavljivao na koži lica. Navedeni tijek, koji je u članku bio nazvan *patulam dobre verste* (15), odgovara obliku *variola minor*. Tijek i ishod bolesti su ovisili o patogenosti i virulenciji virusa, ali i o prirođenoj otpornosti i imunosnom stanju zaražene osobe, pa su se velike boginje mogle očitovati simptomima od lake febrilne bolesti bez pojave osipa, *variola sine eruptione*, do teškog smrtonosnog oblika s hemoragičnim osipom (47). Iz savjeta da kontakt s oboljelim izbjegavaju oni koji nisu bili cijepljeni ili preboljeli velike boginje te da se po završetku bolesti očiste predmeti s kojima je bio u doticaju, razvidno je da je postojala svijest o načinima širenja zaraze (15). Poznato je da se bolest prenosila primarno dišnim putem, ali i izravnim dodirima s virusom osušenim na odjeći ili drugim predmetima (47).

Također je bilo vidljivo nastojanje vlasti da velike boginje iskorijeni cijepljenjem (15). Odluka o cijepljenju cjelokupnog dalmatinskog stanovništva donesena je 1807. godine u vrijeme francuske uprave u ovoj pokrajini (1), dok je obavezno cijepljenje u Austriji bilo uvedeno još 1801. godine, nedugo nakon što je engleski liječnik Edward Jenner (1749.-1823.) objavio svoje otkriće cjepiva 1798. godine (19).

Svećenici i seoski župnici su imali značajnu ulogu u prijavljivanju pojave zaraznih bolesti te u provedbi cijepljenja među stanovništvom (15,16).

U istom je članku bila opisana prezentacija i klinički tijek ospica, a bio je spomenut i teži, smrtonosni oblik ove bolesti. Opisi su odgovarali današnjim spoznajama o klasičnoj kliničkoj slici ove bolesti s početnim kataralnim stadijem koji traje tri do četiri dana i uključuje hunjavicu, pečenje i suženje očiju, grlobolju i suhi kašalj te temperaturu, nakon kojeg slijedi egzantemski stadij s izbijanjem makulopapuloznog osipa (15,48). Teški hemoragični oblik je praćen visokom temperaturom, brojnim krvarenjima po koži i sluznicama te najčešće završava smrtno (48).

Infekcija ždrijela i osip koji karakteriziraju šarlah ili skarlatinu su bili ispravno opisani te je bilo naznačeno da je oko sedmog dana dolazilo do ljuštenja kože. Bolest je mogla prijeći

u *ognjicu xilah* (16) u slučaju septičke skarlatine koja je karakterizirana nekrotizirajućom anginom, gnojnim limfadenitisom i hematogenom diseminacijom uzročnika (48).

Iz opisa dizenterije vidljivo je tadašnje nepoznavanje mikroorganizama kao vanjskih uzročnika zaraznih bolesti, pa se tako nastanak ove bolesti objašnjavao kao posljedica nagle hladnoće (16).

Debela ili žestoka ognjica, za koju je bilo rečeno da je izazivala veliki pomor (16), vjerojatno je bila epidemijski tifus. U prilog ove bolesti, koja nastupa iznenadnom jakom glavoboljom, zimicom, visokom temperaturom, iznemoglošću, mijalgijama, edemima i hipotenzijom, govori činjenica da je bila popratna pojava siromaštva, nehigijenskih uvjeta i gladi. Moguće komplikacije epidemijskog tifusa su koma i delirij te miokarditis. Smrtnost u neliječenih osoba je 10 do 40%. U većine bolesnika se u periodu od pet do sedam dana nakon pojave navedenih simptoma javlja ljubičasti makulozni osip (48), što u članku nije bilo naznačeno, budući da su bolesnici često umirali već trećeg ili četvrtog dana bolesti (16).

Dok francuski kemičar Louis Pasteur (1822.-1895.) nije otkrio cjepivo protiv bjesnoće 1885. godine, ova bolest je predstavljala značajan javno-zdravstveni problem (19). U člancima *Iznašastje jednoga prikoizverstna lěka za ozdraviti od ugriza paščetjega bisa* (*Idrofobia*) i *Pasja bisnocha* vidljivo je onodobno poznavanje načina širenja bolesti kroz slinu zaražene životinje čak i bez ugriza, kliničke prezentacije u ljudi i životinja te vremena inkubacije od trenutka izloženosti do pojave simptoma (17,18). Zbog tih su podataka ovi članci bili od praktične koristi za čitateljstvo. Nepoznavanje etiologije bolesti bilo je očito iz brojnih oprečnih mišljenja tadašnjih liječnika na ovu temu (18).

Bolest koja je bila opisana u članku *Groznica* prezentirala se napadajima s hladnim stadijem praćenim zimicom, tresavicom i glavoboljom te vrućim stadijem s naglim porastom temperature (21). Navedeni simptomi su tipični za malariju (48), iako u *Zori dalmatinskoj* ovaj naziv nije bio korišten. Od nekoliko vrsta groznice koje su bile navedene, *groznica trodanja* (*terzana*) i *groznica četrodanja* (*quartana*) (21) su po vremenskom razmaku između dva napadaja tipične za malariju, budući da se kod malarije tercijane simptomi javljaju svakih 48 sati, a kod malarije kvartane svaka 72 sata (48). Unatoč mnogim točnim opažanjima o prezentaciji i tijeku bolesti koja su bila iznesena u ovome članku, do izražaja je dolazilo nepoznavanje pravog uzročnika bolesti te oslanjanje na tradicionalne mijazmatičke teorije kako bi se objasnio nastanak groznice. Kinin je u ovom razdoblju već bio poznat kao najbolji lijek, ali se zbog njegove visoke cijene još uvijek tragalo za drugim ljekovitim biljkama i načinima prevencije kroz regulaciju prehrane stanovnika močvarnih područja (21).

Epidemije kuge su tijekom povijesti mnogo puta poharale dalmatinsko područje (10).

Članak *Splitska kuga godine 1348.* (22) je prva povijesno-medicinska radnja objavljena na hrvatskom jeziku (10,14). Dosadašnji historiografi smatraju da je autor ovoga članka bio Ante Kuzmanić (10,11). Epidemija kuge koja je bila opisana u navedenom članku započela je u Indiji 1332. godine, odakle se proširila po Aziji i Europi. Ovo je bila najstrašnija epidemija kuge svih vremena, poznata pod nazivom *Crna smrt*. U Europi je od nje umrlo 25 milijuna ljudi. Od dalmatinskih gradova osobito su teško bili pogođeni Split, Zadar i Dubrovnik. Iako je u mnogim pojedinostima ovaj opis okolnosti epidemije u Splitu 1348. godine bio pretjeran, prezentacija bolesti i stanja stanovništva bila je u skladu s drugim zapisima iz tog vremena.

Uvođenjem karantenskih mjera u 14. stoljeću bio je učinjen veliki iskorak u suzbijanju epidemijskih bolesti, ali još nije bilo poznato da je prijenos kuge povezan sa štakorima i buhama pa je i u idućim stoljećima bilo još mnogo kužnih epidemija manjeg razmjera od *Crne smrti*. Na dalmatinskom su području uglavnom bile povezane s prodorom Turaka (19), poput one koja je bila opisana u članku *Glad i kuga u Dalmaciji, a osobito u gradu Šibeniku 1649 godine* (23). Posljednja velika epidemija kuge u Dalmaciji zabilježena je u Makarskoj 1815. godine (10).

Epidemijske su bolesti od antičkih vremena predstavljale značajan javno-zdravstveni problem. Hipokrat je njihov nastanak objasnio postojanjem štetnih tvari u vodi, zraku i truleži koje stvaraju otrovna isparavanja te ih je nazvao mijazmama. Mijazme su kvarile zrak koji je čovjek udisao te su u organizmu uzrokovalе kvarenje tjelesnih tekućina. Istu je teoriju zastupao i Galen, zahvaljujući čijem se autoritetu nauka o mijazmama zadržala sve do početka bakteriološke ere u drugoj polovici 19. stoljeća (19). Utjecaj ovih mijazmatskih teorija u *Zori dalmatinskoj* je bio vidljiv u objašnjenju nastanka groznice kod ljudi koji su živjeli u močvarnim područjima (21,26). Bila je naglašena važnosti izbjegavanja štetnih mrtvačkih isparavanja za koja se vjerovalo da su mogla usmrтитi čovjeka (25) te boravka na čistom zraku, uz redovito prozračivanje prostorija kako bi se sačuvalo zdravlje (15,16,24,30).

Zdravstveno-prosvjetiteljski članci u kojima se osuđivalo nadriliječništvo, neznanje i praznovjerje odražavali su duh pozitivizma 19. stoljeća (14). Izričito je bilo naglašeno da se liječenje trebalo prepustiti samo kvalificiranim liječnicima (15,21).

Djelo koje je u *Zori dalmatinskoj* objavljeno 1846. godine pod nazivom *Skorup od Lekarje ili Salernitanski nauci Kako se dobro zdravlje uzderžati može* (29-34) nastalo je u 12. stoljeću u glasovitoj medicinskoj školi u Salernu, pod nazivom *Regimen sanitatis Salernitanum* te je kao zdravstveni priručnik bilo namijenjeno najširem krugu čitatelja. Bilo je napisano u lako razumljivim stihovima, a sadržavalo je popularne propise za očuvanje

zdravlja, kao i cjelokupnu simptomatologiju i terapiju poznatu salernskoj školi te je ostavilo snažan utjecaj na kasniju popularno-medicinsku literaturu i narodnu medicinu.

Na hrvatski jezik je ovo djelo 1768. godine preveo franjevac Emerik Pavić (19) i objavio u Pešti pod nazivom *Flos medicine*. Time je ovaj prepjev postao prvo tiskano medicinsko djelo na hrvatskom jeziku (14). Zbog niskog stupnja zdravstvene prosvijećenosti, salernske su regule među pukom zadržale svoj utjecaj sve do 19. stoljeća (19).

U učenjima salernske škole (33) i u članku *Uprave koristne za uzderžanje zdravlja po bitju naravi, kervi, godinah, i dobah od godine* bio je vidljiv utjecaj humoralne teorije zdravlja i bolesti (35), koju je utemeljio Pitagora oko 500. g. pr. Krista, a koja se zasnivala na interpretaciji odnosa krvi, flegme, crne i žute žuči u tijelu (49).

Osim štetnog fizičkog i psihičkog učinka alkoholizma na pojedinca, u člancima objavljenima u *Zori dalmatinskoj* bile su naglašene i njegove teške socijalne posljedice (30,36,37). Psihopatologija ljudske agresivnosti bila je obrađena u člancima o mučenju životinja u kojima je bilo ukazano na povezanost okrutnosti prema životinjama s nasilnim i kriminalnim ponašanjem (38,39). Ova je korelacija uočena u više suvremenih istraživanja provedenih od 1979. do 2005. godine (50).

Po navedenim je simptomima vidljivo da je u članku *Mora* pod istim nazivom bilo opisano više različitih stanja koja su se slično prezentirala, a često su bila praćene zaduhom i halucinacijama. Među ovim se poremećajima mogu razabrati mali epileptički napadaj, halucinacije alkoholičara, otežano disanje bolesnika sa srčanim zatajenjem te nemir djece koja boluju od crijevnih glista ili imaju strah od čudovišta (41) kojima su roditelji često plašili djecu (40).

Iz članka o svrabu je razvidno onodobno poznavanje kliničke prezentacije, uzročnika i načina liječenja ove česte bolesti (43). Svrab je zarazna kožna bolest uzrokovana mikroskopski vidljivim grinjama roda *Sarcoptes* (51), a njegov točan opis dao je već 1687. godine talijanski liječnik Giovanni Cosimo Bonomo (1663.-1696.) (19). Jedna od preporučenih terapijskih metoda je bilo mazanje mašću od sumpora i sapuna (43), a liječenje 25% sumporom u vazelinu i danas se smatra prikladnim u slučajevima epidemijskog svraba kada je sužen izbor lijekova (51).

Onodobno poznavanje anatomije se očitovalo kroz članke u kojima je bila obrađena kirurška problematika. U opisu iščašenja ramena bilo je vidljivo poznavanje mehanike ramenog zgloba, mehanizma nastanka iščašenja te metode uspješne repozicije. Uputstvo da se repozicija izvede što prije (44) u skladu je s današnjom kliničkom praksom. Pravilo je da svako svježije iščašenje treba reponirati najkasnije nekoliko sati poslije ozljede (52).

Opekline su bile ispravno podijeljene u tri stupnja, no metode liječenja koje su bile navedene temeljile su se na pučkim običajima zbrinjavanja rane pomoću obloga i melema (45).

U članku *O klinu* su pravilno bili opisani tipovi hernije i objašnjena anatomska podloga nastanka ove bolesti, kao i način na koji se mogla reponirati, iako se u liječenju uklještene hernije još uvijek savjetovalo puštanje krvi (46) koje se kao terapijska metoda spominje u salernskim regulama (34).

Već je u jednom od prvih brojeva urednik Ante Kuzmanić istaknuo važnost članaka iz prirodnih znanosti koji su bili objavljivani u *Zori dalmatinskoj*. Među najvažnijim ciljevima ovih članaka, koji su uz medicinu uključivali i teme iz botanike, zoologije, poljoprivrede, astronomije i meteorologije, bilo je iznošenje hrvatskih prirodoslovnih naziva koji se još nisu bili udomačili u literaturi.

Ante Kuzmanić je nazive tražio prvenstveno u narodnom govoru, a ponekad je stvarao nova imena po uzoru na latinski i talijanski jezik, nastojeći za svaki pojam koristiti hrvatski, a ne međunarodni naziv (53).

Zadarska filološka škola, na čijem su čelu bili Ante Kuzmanić i jezikoslovac Šime Starčević, protivila se jezičnim reformama Ljudevita Gaja te ideji da se jezik artifičijelno oblikuje i odredi mu se književni standard različit od načina na koji je govorila većina Hrvata. Stoga su se zalagali za štokavsku ikavicu kao tipičan hrvatski govor, a ikavsku književnost kao osnovu buduće hrvatske kulture. U pismu koje je 31. ožujka 1844. godine uputio Ljudevitu Gaju, Ante Kuzmanić je pozvao na pojednostavnjenje jezika s većim obzirom prema narodnom govoru: *Nego radite da izadje kod vas štogod laganiji jezik, jer više putah desi se da je vrlo teško razumiti. Vidite, mi smo počeli nešto čamberkati, ali u naprėdak bit che sve to bolje. Deržimo se tvrdo slavnoga narodnoga jezika, obzirajmo se na narodnu pėsmu* (6).

Na mjestu urednika *Zore dalmatinske* Antu Kuzmanića je 1845. godine naslijedio književnik August Ivan Kaznačić koji je smanjio broj prosvjetnih članaka te povećao broj priloga iz pjesništva i književnosti kako bi se časopis više približio interesima bogatijih slojeva društva (7). Profesor Nikola Valentić je postao urednik 1846. godine te je pravopis *Zore dalmatinske* ujednačio s pravopisom zagrebačkih listova (6). Od 40. broja trećeg godišta 1846. godine uredništvo je ponovno preuzeo Ante Kuzmanić (14).

Zoru dalmatinsku su 1849. godine uređivala braća Battara. Obraćajući se pretplatnicima u zadnjem broju, objavljenom 25. lipnja 1849. godine, nabrojali su poteškoće koje su pratile izlaženje ovog lista, poput jezičnih neslaganja, čestih promjena urednika i

tematike lista te nedostatka potpore od strane vlasti: *Naj prvo zaludna parba od pravopisja, koja dajući nadnesenje dalmatinskomu pravopisu, odvratila od nje serce naših susiedah, koji nas mnogo biahu pritekli dobrim i nasliedivim izgledom. Pristupiše k' ovomu promine Urednikah, koji više manje radiše bez ikad odlučiti nje pravi cilj. Nadodaše se opetovana otisnutja Starešinska svakoga pitanja pomoći za moći napridovati u priduzetju, i podobriti jedno dielo, koje duševno upravili biahomo za razpruženje narodnoga jezika, i vižbanje puka.* Kao presudne razloge za prestanak izlaženja braća Battara su navela postroženje cenzure tiska te odlazak Ante Kuzmanića s mjesta urednika (54).

Za vrijeme izdavanja *Zore dalmatinske* Ante Kuzmanić je djelovao kao profesor Primaljske škole u Zadru, gdje je predavao na hrvatskom, iako je uredovni jezik škole bio talijanski. Predavajući djevojkama koje su uglavnom dolazile sa sela i sam je morao učiti neke termine koji su se rabili među običnim pukom te je u želji da čuje što više riječi, ne samo iz medicine, već i iz svakodnevnog života, u zadarskom zatvoru sv. Roka vodio razgovore sa zatvorenicima iz raznih dijelova Dalmacije. Procijenio je da je na taj način sakupio petnaest tisuća narodnih riječi. Bilježio je i narodne običaje, pripovijetke, legende, pučke poslovice i mudre izreke.

U prvom hrvatskom medicinskom rječniku, *Rječnik liječničkoga nazivlja*, kojega je 1868. godine sastavio zagrebački liječnik Ivan Dežman (1841.-1873.), bili su uvršteni i neki nazivi koje je Ante Kuzmanić prvi uveo u medicinsku literaturu (9).

Potaknut oskudicom medicinske literature na hrvatskom jeziku, Ante Kuzmanić je 1875. godine napisao primaljski udžbenik *Šezdeset učenjah iz primaljstva za primalje* (6,9). Do tada je za seoske primalje postojao udžbenik *Brevis institutio de re obstetritia iliti kratek navuk od mestrie pupkorezne* kojeg je 1777. godine napisao znameniti liječnik i prosvjetitelj Ivan Krstitelj Lalangue (1743.-1799.) (10,19).

Važnost udžbenika koji je objavio Ante Kuzmanić je bila i u njemu priloženom rječniku, naslovljenom *Mali ričnik likarskoga nazivlja i narodnih ričih*. Ovo je bio prvi medicinski rječnik na području Dalmacije.

Navedeni rječnik je bio hrvatsko-talijansko-njemački, a latinski jezik nije bio korišten. Na 48 stranica su bila obrađena 883 medicinska naziva, većinom iz područja primaljstva. Pri pojedinim pojmovima poprimao je značajke enciklopedijskog rječnika, detaljnije obrađujući određene teme, poput karakteristika pulsa i njegovog značenja u zdravlju i bolesti, ili kliničkih znakova zaraznih bolesti.

Unatoč malom opsegu, ovaj je rječnik imao veliko značenje za daljnji razvoj hrvatske medicinske leksikografije i medicinske literature. Mnogi termini iz ovog rječnika su bili

uvršteni u kasnijim djelima poput *Medicinskog rječnika* liječnika Bože Peričića (1865.-1947.) iz 1906. godine te *Liječničkog rječnika* kojeg je 1912. godine objavio splitski liječnik Jozo Arambašin (1861.-1945.) (9).

Nakon *Zore dalmatinske* Ante Kuzmanić je bio urednik časopisa *Smotritelj dalmatinski* (1849.), *Glasnik dalmatinski*, (1849.-1855. te 1864.-1866.), *Pravdonoša* (1851.) i *Objavitelj dalmatinski* (1867.-1870.) (9). Napisao je knjigu *Braća Ante, Frane, Petar Ergovac / Ivan Petar Marki / Braća Ante, Otavij, Ivan Petar Martiniš-Marki / Josip De Marki / Dobročinci Splitski* koja je od neprocjenjive važnosti za povijest splitske medicine u 19. stoljeću.

Ante Kuzmanić je umro u Zadru 10. prosinca 1879. godine (55).

U vrijeme kada u Hrvatskoj još nije postojala sustavna zdravstvena edukacija, Ante Kuzmanić je bio jedan od prvih zdravstvenih odgajatelju na području Dalmacije, ali i cijele Hrvatske. Prije pojave specijaliziranih medicinskih časopisa, zdravstveno-prosvjetna publicistika se mogla objavljivati samo u nemedicinskim časopisima i dnevnim listovima, među kojima je bila i *Zora dalmatinska*. Kroz znanstvene članke koji su bili objavljeni u ovome listu prezentirane su medicinske spoznaje za obrazovanje i korist domaćih čitatelja te podizanje opće kulture i kvalitete življenja dalmatinskog stanovništva (10).

Razvidno je da je u časopisu *Zora dalmatinska* značajno mjesto bilo posvećeno javno-zdravstvenoj tematici s ciljem edukacije širih slojeva stanovništva.

1. U vrijeme kada medicinske informacije na hrvatskom jeziku nisu bile dostupne iz drugih izvora, u *Zori dalmatinskoj* su bile prezentirane korisne spoznaje o tada učestalim zaraznim bolestima poput groznice i bjesnoće te velikih boginja, ospica, skarlatine i dizenterije koje su se širile međuljudskim kontaktom.
2. Bile su prikazane dvije epidemije kuge iz dalmatinske prošlosti koje su uzrokovale veliki pomor stanovništva.
3. Iz objavljenih članaka vidljiva je razina razvoja medicinske nauke u prvoj polovici 19. stoljeća. Uz jasno poznavanje kliničke slike i tijeka bolesti, očitovalo se nepoznavanje patofizioloških mehanizama i mikroorganizama kao uzročnika bolesti te posljedično oslanjanje na tradicionalne mijazmatske i humoralne teorije uz metode liječenja poznate iz pučke medicine, poput prokuhavanja ljekovitog bilja i korištenja melema za previjanje rane.
4. Zbog loše dostupnosti profesionalne liječničke skrbi te velikog broja nadržiliječnika i narodnih vidara, bila je istaknuta važnost osobne odgovornosti u održavanju zdravlja kroz pridržavanje primjerene dijeta i izbjegavanje pretjerane konzumacije alkohola.
5. Posebno je bila skrenuta pozornost na problem alkoholizma kao bolesti ovisnosti s teškim socijalnim posljedicama za pojedinca i njegovo okruženje. Bilo je ukazano na postojanje psihičkih poremećaja koji su se često prezentirali halucinacijama te na povezanost agresivnosti prema životinjama s kriminalnim ponašanjem.
6. Svrab je bio prepoznat kao zarazna kožna bolest usko povezana s higijenskim standardom te su bile preporučene učinkovite metode liječenja.
7. Onodobno dobro poznavanje anatomije se očitovalo iz opisa mehanike iščašenja ramenog zgloba i nastanka hernije, dok je u preporučenoj terapiji opekline bio vidljiv utjecaj pučkih vidarskih običaja.
8. Unatoč ograničenosti tadašnjih medicinskih spoznaja, težilo se da postojeće informacije budu iznesene na sistematičan i objektivan način kako bi poslužile poboljšanju opće kvalitete života dalmatinskog puka.

1. Brisky L. Zdravstvena problematika grada Splita na stranicama prvih novina pisanih hrvatskim jezikom "Il Regio Dalmata-Kraglski Dalmatin" (1806.-1810.): u povodu 200. obljetnice prestanka njihova objavljivanja. *Acta hist-med Adriat* 2010;8:275-86.
2. Kraljević Lj, ur. Razvoj medicinskog studija u Dalmaciji. Split: Zbor liječnika Hrvatske Osnovna organizacija u Splitu, Sveučilište u Splitu, Medicinski studij u Splitu Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Opća bolnica u Splitu, Vojna bolnica "Dr Isidor Perera Matić" u Splitu, Institut za pomorsku medicinu u Splitu, Zavod za zaštitu zdravlja u Splitu, Dom zdravlja "Dr Petar Vitezica" u Splitu; 1984.
3. Grmek MD. Medicinsko-kirurška škola u Zadru 1806-1811. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 1961;323:5-64.
4. Brisky L, Fatović-Ferenčić S. Preteče i razvoj visokoškolske medicinske izobrazbe u Dalmaciji: od individualne inicijative do osnutka Medicinskog studija u Splitu. *Liječ Vjesn* 2010;132:309-15.
5. Jamnicki Dojmi M. Zadarska Primaljska škola od njezina osnutka 1820. do zatvaranja 1918. godine. *Acta hist-med Adriat* 2006;4:129-52.
6. Maštrović T. Kroatizam Ante Kuzmanića i Zore dalmatinske. U: Batović Š, ur. Zora dalmatinska (1844.-1849.): 150. obljetnica početka izlaženja Zore dalmatinske: zbornik radova sa znanstvenoga skupa 150. obljetnica Zore dalmatinske, održanog u Zadru 13.-15. listopada 1994. Zadar: Matica hrvatska-Ogranak Zadar; 1995. str. 59-78.
7. Sapunar M. Novinarsko-prosvjetna djelatnost Zore dalmatinske. U: Batović Š, ur. Zora dalmatinska (1844.-1849.): 150. obljetnica početka izlaženja Zore dalmatinske: zbornik radova sa znanstvenoga skupa 150. obljetnica Zore dalmatinske, održanog u Zadru 13.-15. listopada 1994. Zadar: Matica hrvatska-Ogranak Zadar; 1995. str. 51-7.
8. Vidaković J. Povijest hrvatskog novinstva: Zadar u 19. stoljeću. Zagreb: Hrvatsko komunikološko društvo i Nonacom d.o.o.; 2001.
9. Dugački V. Uloga Ante Kuzmanića u stvaranju hrvatskoga medicinskog nazivlja. U: Batović Š, ur. Zora dalmatinska (1844.-1849.): 150. obljetnica početka izlaženja Zore dalmatinske: zbornik radova sa znanstvenoga skupa 150. obljetnica Zore dalmatinske, održanog u Zadru 13.-15. listopada 1994. Zadar: Matica hrvatska-Ogranak Zadar; 1995. str. 243-7.
10. Jamnicki Dojmi M. Zdravstveno-prosvjetiteljska misija Ante Kuzmanića na stranicama Zore dalmatinske. U: Batović Š, ur. Zora dalmatinska (1844.-1849.): 150. obljetnica početka izlaženja Zore dalmatinske: zbornik radova sa znanstvenoga skupa

150. obljetnica Zore dalmatinske, održanog u Zadru 13.-15. listopada 1994. Zadar: Matica hrvatska-Ogranak Zadar; 1995. str. 217-40.
11. Batović Š. Prilozi iz arheologije i povijesti u Zori dalmatinskoj. U: Batović Š, ur. Zora dalmatinska (1844.-1849.): 150. obljetnica početka izlaženja Zore dalmatinske: zbornik radova sa znanstvenoga skupa 150. obljetnica Zore dalmatinske, održanog u Zadru 13.-15. listopada 1994. Zadar: Matica hrvatska-Ogranak Zadar; 1995. str. 163-94.
12. Oštrić O. Izvorna narodna kultura u Zori dalmatinskoj. U: Batović Š, ur. Zora dalmatinska (1844.-1849.): 150. obljetnica početka izlaženja Zore dalmatinske: zbornik radova sa znanstvenoga skupa 150. obljetnica Zore dalmatinske, održanog u Zadru 13.-15. listopada 1994. Zadar: Matica hrvatska-Ogranak Zadar; 1995. str. 195-201.
13. Peričić Š. Ekonomska problematika u Zori dalmatinskoj. U: Batović Š, ur. Zora dalmatinska (1844.-1849.): 150. obljetnica početka izlaženja Zore dalmatinske: zbornik radova sa znanstvenoga skupa 150. obljetnica Zore dalmatinske, održanog u Zadru 13.-15. listopada 1994. Zadar: Matica hrvatska-Ogranak Zadar; 1995. str. 203-7.
14. Fatović-Ferenčić S. Zdravstveno-prosvjetiteljska nastojanja na stranicama Zore dalmatinske 1844.-1849. U: Batović Š, ur. Zora dalmatinska (1844.-1849.): 150. obljetnica početka izlaženja Zore dalmatinske: zbornik radova sa znanstvenoga skupa 150. obljetnica Zore dalmatinske, održanog u Zadru 13.-15. listopada 1994. Zadar: Matica hrvatska-Ogranak Zadar; 1995. str. 209-15.
15. Uprave sverhu pastirskoga likarstva. (Naslidovanje). Zora dalmatinska 1844 Jan 29;33-5.
16. Kurtovich PM. Uprave pastirskoga likarstva. (Konac.). Zora dalmatinska 1844 Feb 26;69-70.
17. Iznašastje jednoga prikoizverstna lēka za ozdraviti od ugriza paščetjega bisa (Idrofobia). Zora dalmatinska 1846 Jun 29;202-4.
18. Kuzmanich A. Pasja bisnocha. Zora dalmatinska 1847 Mar 22;90-4.
19. Glesinger L. Povijest medicine. Zagreb: Školska knjiga; 1978.
20. Način za poznati jeli pas koi je ujio bio mamen. Zora dalmatinska 1849 Jun 4;91.
21. Kuzmanich A. Groznica. Zora dalmatinska 1847 Nov 29;241-4.
22. Splitska kuga godine 1348. Zora dalmatinska 1844 Jan 8;9-10.

23. Kuzmanich A. Glad i kuga u Dalmaciji, a osobito u gradu Šibeniku 1649 godine. Zora dalmatinska 1847 Feb 8;47-8.
24. Kurtovich PM. Uprave sverhu pastirskoga likarstva. Zora dalmatinska 1844 Jan 8;11-3.
25. Kuzmanić A. Poradi općinskoga zdravlja bolje je mertvace u groblje zakopavati, nego u Cerkvu. Zora dalmatinska 1846 Nov 2;349.
26. Kuzmanić A. Luk. Zora dalmatinska 1846 Dec 14;400.
27. Kuzmanich A. Štavelj (*Rumex pulcher.*). Zora dalmatinska 1847 May 10;128.
28. Kuzmanich A. Tetivika. Zora dalmatinska 1847 Aug 30;190.
29. Skorup od Lëkarje ili Salernitanski nauci Kako se dobro zdravlje uzderžati može. Zora dalmatinska 1846 Mar 23;95-6.
30. Skorup od lëkarje. iliti Salernitanski nauci kako se dobro zdravlje uzderžati može. (Produženje). Zora dalmatinska 1846 Apr 13;118-20.
31. Skorup od lëkarje. iliti Salernitanski nauci kako se dobro zdravlje uzderžati može. (Produženje). Zora dalmatinska 1846 Apr 20;128.
32. Skorup od lëkarie iliti Salernitanski nauci kako se dobro zdravlje uzderžati može. (Produženje). Zora dalmatinska 1846 May 4;142-3.
33. Skorup od lëkarie iliti Salernitanski nauci. kako se dobro zdravlje uzderžati može. (Produženje). Zora dalmatinska 1846 May 11;150-2.
34. Skorup od lëkarie iliti Salernitanski nauci. kako se dobro zdravlje uzderžati može. (Produženje i konac.). Zora dalmatinska 1846 May 25;166-7.
35. Uprave koristne za uzderžanje zdravlja po bitju naravi, kervi, godinah, i dobah od godine. Zora dalmatinska 1849 Jun 4;89-91.
36. Pjanstvo. Zora dalmatinska 1844 Apr 15;124-5.
37. Kuzmanich A. O pjanstvu. Zora dalmatinska 1848 Aug 28;139-40.
38. Kuzmanich A. Koliko je nepravedno i grišno na xivinu kidisati, i kakvo zlo iz toga dolaziti moxe. Zora dalmatinska 1847 Aug 2;174-5.
39. Kuzmanich A. O kidisanju i mučenju xivine. Zora dalmatinska 1847 Oct 18;218-20.
40. Jeli dobro strašiti dicu da miruju? Zora dalmatinska 1844 May 27;174.
41. Kuzmanich A. Mora. Zora dalmatinska 1847 Jul 26;171-2.
42. Kuzmanich A. Šta je vika, i je li ikad dobro i zdravo vikati? Zora dalmatinska 1847 Aug 16;184.
43. Kuzmanich A. Svrab. Zora dalmatinska 1847 Sep 13;197-8.

44. Kako se more izščetiti ruka u ramenu, i kako se ima napraviti. Zora dalmatinska 1844 Feb 19;63-4.
45. O izgorili. Zora dalmatinska 1844 Mar 25;103-4.
46. Kuzmanić A. O klinu. Zora dalmatinska 1846 Nov 2;350-2.
47. Presečki V, Mlinarić-Galinović G, Punda-Polić V, Lukić A. Virologija. Zagreb: Medicinska naklada; 2002.
48. Begovac J, Božinović D, Lisić M, Bašić B, Schönwald S. Infektologija. Zagreb: Profil international; 2006.
49. Škrobonja A, Muzur A, Rotschild V. Povijest medicine za praktičare. Rijeka: Adamić; 2003.
50. Linzey A, ur. The Link Between Animal Abuse and Human Violence. Eastbourne: Sussex Academic Press; 2009.
51. Lipozenčić J, i sur. Dermatovenerologija. 3. izd. Zagreb: Medicinska naklada; 2008.
52. Šoša T, Sutlić Ž, Stanec Z, i sur. Kirurgija. Zagreb: Naklada Ljevak; 2007.
53. Dadić Ž. Prirodne znanosti u Zori dalmatinskoj. U: Batović Š, ur. Zora dalmatinska (1844.-1849.): 150. obljetnica početka izlaženja Zore dalmatinske: zbornik radova sa znanstvenoga skupa 150. obljetnica Zore dalmatinske, održanog u Zadru 13.-15. listopada 1994. Zadar: Matica hrvatska-Ogranak Zadar; 1995. str. 249-57.
54. Battara. Ljubeznivim nasim prebrojnikom. Zora dalmatinska 1849 Jun 25;101.
55. Kraljević Lj, Juretić M, Barbir Ž, Reić P, Saraga M, Stipišić A, Vidović R. Šest zaslužnih splitskih liječnika. U: Reić P, ur. Zaslužni splitski liječnici u prošlosti do 1945. godine: znanstveni skup, Split, 26. rujna 1994.: zbornik radova. Split: Hrvatski liječnički zbor – Podružnica Split, 1995. str. 21-38.

Cilj rada: Cilj je ovoga rada bio analizirati članke javno-zdravstvene tematike objavljene u časopisu *Zora dalmatinska* koji je izlazio u Zadru u razdoblju od 1. siječnja 1844. godine do 25. lipnja 1849. godine.

Materijal i metode: Tijekom rada proučeni su originalni članci iz časopisa *Zora dalmatinska* pohranjeni u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu.

Rezultati: Prezentirana je klinička slika i metode liječenja zaraznih bolesti poput velikih boginja, ospica, skarlatine, dizenterije, groznice i bjesnoće. Objavljen je povijesni prikaz dviju epidemija kuge na dalmatinskom području. Naglašena je uloga čistog zraka u očuvanju zdravlja te štetnih isparavanja u nastanku bolesti, u skladu s tada prihvaćenim mijazmatskim teorijama. Iznesen je niz praktičnih savjeta za očuvanje zdravlja te je upozoreno na štetnost nadriliječništva. Istaknut je problem alkoholizma kao bolesti ovisnosti s teškim zdravstvenim i socijalnim posljedicama te je ukazano na povezanost okrutnog postupanja prema životinjama sa sklonošću nasilju i kriminalu. Proučen je skup psihičkih oboljenja koja su često praćena halucinacijama. Prezentiran je svrab kao zarazna kožna bolest s poznatim uzročnikom te su predstavljene metode njegovog liječenja. Od kirurške problematike opisano je iščašenje ramenog zgloba, opekline te hernija.

Zaključci: U člancima objavljenima u *Zori dalmatinskoj* očitovalo se onodobno nepoznavanje mikroorganizama kao uzročnika zaraznih bolesti. Objašnjenja nastanka bolesti su bila spekulativna i utemeljena na mijazmatskim teorijama. Prikazi kliničke slike i tijeka bolesti su bili detaljni pa su ovi članci, u vrijeme kada drugi izvori zdravstvenih informacija na hrvatskom jeziku nisu bili dostupni, imali važnu obrazovnu ulogu među stanovništvom. Unatoč ograničenosti onodobnih medicinskih spoznaja, vidljivo je bilo nastojanje da postojeće informacije budu iznesene na sistematičan i objektivan način.

Subjects of public health on the pages of *Zora dalmatinska*

Objective: The aim of this study was to analyse the articles pertaining to subjects of public health that were published in the paper *Zora dalmatinska*, issued in Zadar between 1 January 1844 and 25 June 1849.

Material and Methods: During the course of this study, original articles from the paper *Zora dalmatinska* archived at the University Library in Split were examined.

Results: The clinical presentations and methods of treatment were given for infectious diseases such as smallpox, measles, scarlet fever, dysentery, fever and rabies. Two historical accounts of the plague epidemics in the Dalmatian region were published. The role of clean air in the preservation of health, and of noxious fumes in the development of diseases was emphasized in accordance with the accepted miasmatic theory of the time. A series of practical advice for the preservation of health was given, as well as warnings against dangerous medical charlatans. Alcoholism was highlighted as an addiction with a serious medical and social impact, and attention was brought to the link between cruelty to animals and the inclination towards violence and criminal behaviour. A number of mental disorders that are often accompanied by hallucinations were examined. Scabies was presented as an infectious skin disease with a known cause, along with methods for its treatment. Among surgical problems, the dislocation of the shoulder, burns and hernias were described.

Conclusion: The articles published in *Zora dalmatinska* showed the lack of understanding of microorganisms as the cause of infectious diseases at the time. Explanations of the origins of diseases were speculative and based on miasmatic theories. Descriptions of the clinical presentation and course of diseases were detailed, and as such served an important role in educating the population at a time when other sources of medical information in the Croatian language were not available. Despite the limitations of the medical knowledge at the time, it is clear that an attempt was made to present the existing information in a systematic and objective way.

OSOBNİ PODACI:

IME I PREZIME: Sonja Radić

DATUM I MJESTO ROĐENJA: 11.10.1989., Split, Republika Hrvatska

DRŽAVLJANSTVO: hrvatsko

ADRESA: Ulica fra Bone Razmilovića 11, 21000 Split, Hrvatska

BROJ TELEFONA: +385915653877

E-ADRESA: sonja.radic.89@gmail.com

OBRAZOVANJE:

1996.-2004. : Osnovna škola „Spinut“, Split

2004.-2008. : 1. Gimnazija Split, jezično usmjerenje

2008.→ : Sveučilište u Splitu, Medicinski fakultet, studij medicine

STRANI JEZICI:

Engleski jezik (C2)

Talijanski jezik (B1)

Francuski jezik (A1)